

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΣΕΙΡΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΤΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΣΤΟ ΝΕΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.
Μία βιβλιογραφική επισκόπηση.

97-03

Απόστολος Δημ. Παπαδούλης*

DISCUSSION PAPER SERIES

UNIVERSITY OF THESSALY
DEPARTMENT OF PLANNING AND REGIONAL DEVELOPMENT

**ΤΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΣΤΟ ΝΕΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.
Μία βιβλιογραφική επισκόπηση.**

97-03

Απόστολος Δημ. Παπαδούλης*

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 2634/1
Ημερ. Εισ.: 25-02-2004
Δωρεά: Π.Θ.
Ταξιθετικός Κωδικός: Α
016.337
ΠΑΠ

* Γενικός Διευθυντής Συνδέσμου Βιομηχανιών Θεσσαλίας & Κεντρικής Ελλάδος, υποψήφιος διδάκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μακρά οικονομική κρίση, που άρχισε στα μέσα της δεκαετίας του '70, έχει πυροδοτήσει μία διάχυτη διαδικασία μετάβασης, σε ένα νέο μοντέλο συσσώρευσης, που περιλαμβάνει μεγάλες αλλαγές, οι οποίες ξεκινούν από την παραγωγή και, σταδιακά, επηρεάζουν όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής (Lyberaki 1991). Είναι πλέον κοινό και αποδεκτό το φαινόμενο, οι διεθνείς επιχειρήσεις να ιδιοποιούνται όλο και συχνότερα τον ρόλο του κράτους και να ασκούν έναν άνευ προηγουμένου έλεγχο σε οικουμενικούς πόρους, δεξαμενές εργασίας και αγορές. Οι μεγαλύτερες διεθνείς επιχειρήσεις έχουν περιουσιακά στοιχεία αξίας υψηλότερης από το ΑΕΠ πολλών χωρών.

Η μετάβαση από μία οικονομία, που βασίζεται σε υλικά, ενέργεια κι εργασία, σε μία άλλη, που βασίζεται στην πληροφορική και την επικοινωνία, περιορίζει ακόμη περισσότερο την σημασία του έθνους-κράτους ως βασικού συντελεστή για την εγγύηση της προοπτικής μίας αγοράς. Πρωταρχικό λειτουργήμα του σύγχρονου έθνους-κράτους είναι η ικανότητά του να χρησιμοποιεί τους παραδοσιακούς τρόπους άσκησης πίεσης, για να καταλαμβάνει ζωτικούς πόρους και να αξιοποιεί εγχώριες ή ακόμη και παγκόσμιες δεξαμενές εργασίας. Τώρα, που η ενέργεια, οι ορυκτοί πόροι και η εργασία αποκτούν μικρότερη σημασία από τις πληροφορίες, τις επικοινωνίες και την πνευματική ιδιοκτησία στο μείγμα της παραγωγής, η ανάγκη της χρήσης των κλασικών μέσων επιβολής είναι λιγότερο προφανής. Η πληροφορική και οι επικοινωνίες, οι πρώτες ύλες της παγκόσμιας οικονομίας υψηλής τεχνολογίας, δεν γνωρίζουν φυσικά σύνορα. Εισβάλλουν σε φυσικούς χώρους, διαβαίνουν πολιτικές γραμμές και διαπερνούν τα βαθύτερα στρώματα μίας εθνικής ζωής. Τα εθνικά σύνορα δεν είναι ευάλωτα. Είναι, σχεδόν, ανύπαρκτα.

Το έθνος-κράτος, μέσα στον συγκεκριμένο πάγιο φυσικό του χώρο, είναι πολύ αργό για να μπορέσει να αντιδράσει στο ταχύ βήμα των δυνάμεων της παγκόσμιας αγοράς. Αντίθετα, οι διεθνείς επιχειρήσεις είναι, από την φύση τους, θεσμός που σχετίζεται περισσότερο με τον χρόνο παρά με τον χώρο. Δεν περιορίζονται σε κάποια συγκεκριμένη κοινότητα. Αποτελούν ένα οιοσεί πολιτικό θεσμό, που ασκεί τεράστια δύναμη σε τόπους και ανθρώπους, επειδή μπορεί και ελέγχει πληροφορίες και επικοινωνίες. Η ευελιξία τους και, πάνω απ'όλα, η κινητικότητα τους, τους επιτρέπουν να μεταφέρουν παραγωγή και αγορές εύκολα και γρήγορα από τον έναν τόπο στον άλλον, ελέγχοντας σε σημαντικό βαθμό τις εμπορικές υποθέσεις όλων των χωρών. Η μεταβαλλόμενη σχέση μεταξύ κυβέρνησης κι εμπορίου γίνεται όλο και πιο φανερή με την υπογραφή νέων διεθνών εμπορικών συμφωνιών, οι οποίες αφαιρούν ολοένα και περισσότερη πολιτική δύναμη από το έθνος-κράτος και τη μεταβιβάζουν στις διεθνείς επιχειρήσεις. Η Γενική Συμφωνία Εμπορίου και Δασμών (GATT), η Συμφωνία του Μάαστριχ και η Βορειοαμερικανική Συμφωνία Ελεύθερων Συναλλαγών (NAFTA) είναι ένα σημάδι των μετατοπίσεων της ισχύος στην παγκόσμια κοινότητα. Με βάση τις εμπορικές αυτές συμφωνίες, εκατοντάδες νόμοι οι οποίοι διέπουν τις υποθέσεις εθνών-κρατών παύουν να ισχύουν από την στιγμή, που επιχειρήσουν να περιορίσουν τα δικαιώματα των διεθνών εταιριών στο χώρο του ελεύθερου εμπορίου.

Μαζί με την απώλεια σπουδαιότητας του γεωπολιτικού του ρόλου, το έθνος-κράτος βλέπει να φθίνει και ο ρόλος του ως εργοδότη σε περιπτώσεις έσχατης ανάγκης. Οι κυβερνήσεις, προβληματισμένες από αυξανόμενα μακροχρόνια χρέη και ελλείμματα προϋπολογισμών, είναι λιγότερο πρόθυμες να εφαρμόσουν φιλόδοξα προγράμματα δημοσίων έργων για να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας και να τονώσουν την αγοραστική δύναμη. Σε όλα σχεδόν τα βιομηχανικά έθνη του κόσμου, οι εθνικές κυβερνήσεις προσπαθούν να αποποιηθούν την παραδοσιακή ευθύνη για την εγγύηση των αγορών, αποποιούμενες κατ' αυτό τον τρόπο, εν μέρει ή εν όλω, τις κενυσιανές σταθερές, και μειώνοντας, συνακόλουθα, τόσο την οικονομική τους επιρροή στις υπερεθνικές επιχειρήσεις όσο και την δύναμή τους να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής των υπηκόων τους (Rifkin, 1996).

Όμως, την ίδια στιγμή, που οι διαπιστώσεις αυτές έρχονται στην επιφάνεια, συνεχίζει να θεωρείται ότι υπάρχει ακόμη χώρος για την συνεισφορά από κρατικές πολιτικές στον οικονομικό χώρο, τον οποίο δεν έχουν καλύψει οι επιχειρήσεις (L'Expansion 1990, Le Monde 1990). Δηλαδή, όσο και αν η ισχύς των κρατικών πολιτικών συρρικνώνεται, εν τούτοις υπάρχει περιθώριο που δεν εξαντλείται από την αγορά. Με άλλα λόγια, ότι οι έννοιες της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας, που βρίσκονται στην βάση της παγκόσμιας αγοράς δεν εξαντλούνται στις επιδόσεις των επιχειρήσεων, αλλά απαραίτητως παραπέμπουν στην συνεισφορά των σχετικών μακροοικονομικών συστημάτων. Σε συνάρτηση με την παραδοχή αυτή, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Harvard, M.E.Porter (1990) έδειξε ότι η εντατικοποίηση του σημερινού παγκόσμιου ανταγωνισμού ενισχύει στην πράξη την σημασία των εθνικών οικονομικών χώρων, στην προσπάθεια για την απόκτηση εθνικών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων. Αυτά τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, σημειώνει, είναι τελικά 'εθνικά και συστημικά', ακόμη κι αν υποθέτουν έναν ήδη ανελέητο ανταγωνισμό στην εσωτερική και στην διεθνή αγορά. Οι εξειδικευμένες εθνικές οικονομικές δομές, οι πολιτιστικές αξίες, οι θεσμοί και η ίδια η ιστορία της κάθε χώρας συντελούν στην επιτυχία και στον οικονομικό ανταγωνισμό. Η έρευνα της ομάδας του Harvard κάτω από την διεύθυνση του Porter, πραγματοποιούμενη επί 4 χρόνια στις 10 περισσότερο αποδοτικές στον εμπορικό τομέα χώρες (Γερμανία, Ιαπωνία, ΗΠΑ, Ν. Κορέα, Βρετανία, Δανία, Ιταλία, Σιγκαπούρη, Ελβετία), επισημαίνει την ύπαρξη εθνικών μοντέλων ανταγωνισμού και παραγωγικότητας, συναθροίζοντας τομείς με συστημικές σχέσεις μεταξύ τους και αποκλίνοντες αισθητά από τη μία χώρα στην άλλη. Η έρευνα συμπεραίνει ότι για την δημιουργία των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων ο ρόλος της εσωτερικής αγοράς υπήρξε περισσότερο αποφασιστικός από όσο των διεθνών αγορών, στις οποίες οι μεμονωμένες χώρες δεν έχουν πρόσβαση. Κατά συνέπεια, σημειώνει η έρευνα, η ανταγωνιστικότητα αυξάνει με την ενίσχυση της συνοχής της εθνικής οικονομίας. Ο Porter τονίζει, επίσης, ότι, στις 10 υπό μελέτη χώρες, το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα καθορίζεται από τα παρακάτω στοιχεία: α) συνθήκες προσφοράς των συντελεστών παραγωγής στην εθνική οικονομία, β) συνθήκες ζήτησης του προϊόντος, γ) συμβολή ενός δικτύου βιομηχανιών συμπληρωματικών ή σε σχέση με την κυρίαρχη/μητρική βιομηχανία, και δ) στρατηγική του επώνυμου προϊόντος, διάρθρωση της αγοράς και βαθμός ανταγωνισμού ή αντιπαλότητας στην εσωτερική αγορά. Η έρευνα του

Harvard βεβαιώνει μία στενή σχέση ανάμεσα στις πολιτικές του κράτους και στην ανταγωνιστικότητα για το σύνολο των μελετούμενων χώρων. Οι ειδικοί του ΟΟΣΑ (1989) παρατηρούν, επίσης, την πρόσφατη αύξηση των προστατευτικών πιέσεων στις βιομηχανικές οικονομίες: Η προσπάθεια της Γαλλίας και της Βρετανίας για την δημιουργία ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων σε τομείς θεωρούμενους ως στρατηγικούς δεν πέτυχε παρά μόνον εκεί όπου η πολιτική αυτή στηρίχτηκε από δημόσιους μηχανισμούς (Βεργόπουλος, 1994).

Η διαφορά, στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι οι εφαρμοζόμενες παρεμβατικές πολιτικές έχουν, τελείως, διαφορετικό χαρακτήρα, σε σχέση με κείνες, που επέβαλαν, στο παρελθόν, την παρουσία του κράτους στην αγορά. Άμεση επιδίωξη είναι η δημιουργία μηχανισμών και συστημάτων, που θα εντείνουν την ανταγωνιστική ικανότητα του παραγωγικού μηχανισμού, θα ανασυνθέτουν τις παραγωγικές σχέσεις, θα εντάσσουν νέες δυνάμεις στον χώρο της οικονομίας όχι απαραίτητα οικονομικές με την παραδοσιακή έννοια, αλλά κυρίως με μεγάλη πρόσβαση στην κοινωνία και με έντονη την δυναμικότητα και θα συμβάλλουν στην μεταλλαγή του παραγωγικού συστήματος με τις καλύτερες και ομαλότερες δυνατές συνθήκες. Η μορφή, βεβαίως, της κρατικής παρουσίας εκφεύγει σημαντικά εκείνης, που σχεδιάζονταν στο κέντρο, για λογαριασμό της περιφέρειας, χωρίς, όμως, αυτό να γνωρίζει τις ανάγκες της περιφέρειας. Οι εφαρμοζόμενες πολιτικές τείνουν να είναι κατακερματισμένες σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο, έτσι ώστε να έχουν την ικανότητα της προσαρμογής επί των συγκεκριμένων αναγκών.

Στον χώρο της παραγωγής, ο οποίος φαίνεται να πρωτοστατεί στην διαμόρφωση και στην διαπλοκή αυτών των σχέσεων, αλλά και να επηρεάζεται άμεσα και ευθέως από το δημιουργούμενο διεθνώς περιβάλλον, σημειώνονται οι σοβαρότερες μεταβολές. Στην απόληξη της διαδικασίας των προεκτεθέντων μετασχηματισμών, αναδεικνύεται, αφενός η διεθνοποίηση των οικονομιών και, αφετέρου, η εντεινόμενη αλληλεξάρτησή τους. Ένα σημαντικό αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων είναι η σταδιακή μετακίνηση παραγωγικών δραστηριοτήτων από την μητροπολιτική Δύση προς τις νέες βιομηχανικές χώρες. Κυρίως των δραστηριοτήτων, που δεν συγκαταλέγονται μεταξύ εκείνων, που διακρίνονται για την ένταση του κεφαλαίου, της γνώσης και της υψηλής προστιθέμενης αξίας, αλλά που η ανταγωνιστική παρουσία του τελικού τους προϊόντος στην αγορά έχει άμεση σχέση με το κόστος εργασίας. Οι ανακατατάξεις αυτές, στον παραγωγικό χάρτη, είχαν ως αποτέλεσμα σχεδόν ολόκληροι παραδοσιακοί, συνήθως, εργατοβώροι, βιομηχανικοί κλάδοι, όπως η κλωστοϋφαντουργία και το ένδυμα, αλλά και νεώτεροι, όπως οι βιομηχανίες συναρμολόγησης ηλεκτρονικών προϊόντων και μηχανικών μερών, να μετακομίσουν σε χώρες χαμηλού κόστους. Υπάρχουν, βεβαίως, και τμήματα των κλάδων αυτών, που παραμένουν στην Μητροπολιτική Δύση και ειδικότερα σε χώρες, όπου, είτε οι οικονομίες τους έχουν μεγάλη εξάρτηση από αυτούς, είτε το συγκριτικό πλεονέκτημα του χαμηλού εργατικού κόστους εξακολουθεί να διατηρείται ισχυρό, υπό το φως του μεταλλασσόμενου παραγωγικού μοντέλου, που διακρίνεται από Ευελιξία και Εξειδίκευση, ανακτούν σοβαρό χώρο στον ανταγωνισμό. Η κινητικότητα αυτή, όπως ήταν φυσικό, διαφοροποίησε σημαντικά τις ισορροπίες του παγκόσμιου εμπορίου, οι οποίες έτσι κι αλλιώς πλέον βρίσκονται σε μία διαρκή διαδικασία ανακατατάξεων, ανέδειξε νέους παραγωγούς, οι

οποίοι κατακτούν διαρκώς διευρυνόμενο μερίδιο στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας, και διευκόλυνε σημαντικά την απόφαση για επένδυση, δεδομένου ότι η διεθνοποίηση ανέδειξε, με πληρέστερο τρόπο, μεταξύ των άλλων, και την ελκυστικότητα των ευκαιριών σε μία ευρεία ποικιλία όχι μόνον κλάδων αλλά και γεωγραφικών περιοχών που διακρίνονται από χαρακτηριστικά, που ευνοούν την μεγαλύτερη απόδοση του κεφαλαίου (κόστος εργασίας, χρόνος εργασίας, παραγωγικότητα, κόστος πρώτων ή ενδιάμεσων υλών κλπ).

Οι δυνατότητες, που δόθηκαν στις επιχειρηματικές αποφάσεις, να έχουν με μεγάλη ευκολία επενδυτικές και παραγωγικές επιλογές σε παγκόσμιο επίπεδο, ανέδειξε την ανάγκη της ανάπτυξης των ηλεκτρονικών δικτύων ασφαλούς και έγκαιρης πληροφόρησης και επικοινωνίας. Η εντυπωσιακή ανάπτυξη των νέων μορφών ηλεκτρονικής μετάδοσης πληροφοριών καθώς και των επικοινωνιών, επιτρέπει πρωτοφανή ελευθερία επιλογών για νέες χωροθετήσεις (Λυμπεράκη, 1992). Όπως δε ήταν επόμενο, οι εκτεταμένες και ουσιώδεις αυτές μεταβολές είχαν τον αναμενόμενο αντίκτυπο στον παράγοντα 'εργασία'. Οι εργαζόμενοι κινούνται σε ένα νέο περιβάλλον, που τα παραγωγικά του χαρακτηριστικά όσο διαπлатύνονται άλλο τόσο μεταβάλλονται, αναδεικνύοντας την καινοτομία και την εφευρετικότητα, ως στοιχεία που μπορούν να κατοχυρώσουν την επιχειρηματικότητα όσων τα κατέχουν. Αντίθετα, οι δυναμικές πρωτοβουλίες των εργατικών συνδικάτων, που στη δεκαετία κατεξοχήν του '70 είχαν ταξικό χαρακτήρα, ελαχιστοποιούνται και εκφυλίζονται, μπρος στην αδυναμία του εργατικού κινήματος να αφομοιώσει έγκαιρα τις επιπτώσεις, που προκαλούν οι εκτεταμένες πρωτοβουλίες ιδιωτικοποιήσεων, να μεταφράσει τις συνέπειες από τον καλπάζοντα ρυθμό διεθνοποίησης της οικονομίας, να προτείνει αποτελεσματικούς τρόπους καλύτερης κατανομής του προϊόντος από την αυξανόμενη παραγωγικότητα, λόγω της συνεχούς βελτίωσης της τεχνολογίας, και να αναζητήσει την προστασία της εργασίας, όχι μέσα από την παραδοσιακή άποψη του κεκτημένου, αλλά από την παρακολούθηση των διαφοροποιήσεων με μεταβολές και την ελαστικοποίηση των όρων της αγοράς εργασίας. Αντί αυτού, παρέμεινε σχετικά δυσπροσάρμοστος και παθητικός θεατής, που αδυνατεί να αντιδράσει σε όσα, εκ των πραγμάτων, του επιβάλλονται.

Η διαδικασία αυτή μεταβολών ουσιαστικά εκφράζει τα βήματα μίας εκτεταμένης μεταλλαγής. Της μεταλλαγής του λεγόμενου "οργανωμένου καπιταλισμού". Ο όρος παραπέμπει σε ορισμένα στοιχεία "οργάνωσης" της κοινωνικοοικονομικής ζωής, που συμπυκνώνονται στην ολοένα αυξανόμενη κυριαρχία των μεγάλων εθνικών οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών οργανώσεων και οργανισμών. Τέτοια στοιχεία "οργάνωσης" αναφέρονται στους τεράστιους χώρους δουλειάς, στους γοργούς ρυθμούς αύξησης της συγκέντρωσης του κεφαλαίου, στη στενή συνεργασία και συνύφανση συμφερόντων ανάμεσα στο κράτος, τις τράπεζες και τα βιομηχανικά συγκροτήματα, στην τάση συγκέντρωσης γύρω από μεγάλα αστικά συγκροτήματα, στη καθιέρωση συλλογικών διαπραγματεύσεων σε εθνική κλίμακα ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζόμενους, και τέλος, στην συγκρότηση μίας κουλτούρας και μίας πολιτικής πρακτικής τέτοιας, που να αντανάκλα σε οργανωμένες ταξικές συγκροτήσεις (Λυμπεράκη, 1992).

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η ανάδειξη όλης αυτής της συντελούμενης διαδικασίας μετάλλαξης, μέσω της αξιολόγησης στοιχείων, που παρέχει η υφιστάμενη ελληνική και διεθνής βιβλιογραφία, σχετικά με τις παρατηρούμενες μεταβολές στο μαζικό σύστημα παραγωγής, με την συστηματική καταγραφή της, την παρακολούθηση των εγκυρότερων επιχειρημάτων της καθώς και την κατάταξη των πλέον εμπειριστατωμένων θέσεων, σχετικά με τον βαθμό που οι μεταβολές αυτές προαναγγέλλουν και σηματοδοτούν ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης ή, απλά, μία εσωτερική μεταβολή του καπιταλισμού.

Η παρούσα εργασία αποτελείται από δύο κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται αναλυτικά, η διαδικασία των μεταλλαγών, που έχουν συντελεσθεί στην παραγωγική διαδικασία με την εμφάνιση τάσεων συρρίκνωσης του φορντικού μοντέλου συσσώρευσης και της επέκτασης ενός μετα-φορντικής εκδοχής μοντέλου με κυρίαρχο και καταλυτικό το στοιχείο της ευέλικτης εξειδίκευσης. Η παράθεση παραδειγμάτων παρουσίας του μετα-φορντικού μοντέλου, υποστηριζόμενου από έναν θεσμικό περίγυρο ενισχύει την άποψη της μετάβασης σε μία άλλη φάση του καπιταλισμού, όπου όμως η οικονομία με την κοινωνία κινούνται σε δυσδιάκριτα πλέον όρια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο διερευνάται με βάση την βιβλιογραφία, εάν και σε ποιο βαθμό η Ευέλικτη Εξειδίκευση, μπορεί από μόνη της να σταθεί ως ένα νέο εναλλακτικό, μετακαπιταλιστικό μοντέλο ή αποτελεί το ουσιώδες συστατικό που διαχωρίζει την περίοδο του φορντισμού από την μεταβατική περίοδο του μετα-φορντισμού. Η εκτίμηση των δεδομένων οδηγεί και στα απαραίτητα συμπεράσματα, έχοντας ως κεντρικό σημείο συλλογιστικής την αποδοχή, ότι η Ευέλικτη Εξειδίκευση είναι όχημα, το οποίο κινούμενο στην τροχιά της σχεδόν νομοτελειακής, πλέον, αλληλεξάρτησης και της αναγκαστικής συνεργασίας έχει την δυνατότητα να αλλοιώσει σημαντικά την αρραγή, προς το παρόν, ταυτότητα του καπιταλισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. ΟΙ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Ένας από τους χώρους που παράγει και ταυτόχρονα εισπράττει τις επιπτώσεις από τις μεταβολές, που συμβαίνουν στον κοινωνικο-οικονομικό χώρο, είναι αυτός της παραγωγής. Οι μεταβολές αναφέρονται σε όλα τα συστατικά της είτε, αυτά αφορούν τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, είτε το καθεστώς της παρεχόμενης εργασίας, είτε τις σχέσεις με τις αγορές. με βάση τα παραγόμενα και αναπαραγόμενα ερεθίσματα σ' αυτές, και την επανατροφοδότησή τους με τα αποτελέσματα των ανακυκλούμενων αυτών σχέσεων.

1.1. Η συρρίκνωση του Φορντικού μοντέλου

Αποδέκτης των μεταλλαγών αυτών είναι το φορντικό σύστημα της μαζικής παραγωγής. Ο φορντισμός δεν αποτελεί, απλώς, ένα στάδιο της διαδικασίας παραγωγής, που διαδέχθηκε την μανουφακτούρα, τη σύγχρονη βιομηχανία και τον τειλορισμό. Είναι ένα τεχνολογικό μοντέλο, ένα μοντέλο συσσώρευσης (regime of accumulation) και ένας τρόπος ρύθμισης (mode of regulation) (Λαμπριανίδης 1992). Η λειτουργία αυτού του συστήματος, σε παγκόσμιο επίπεδο βασίζεται σε οικονομίες κλίμακας, σε παρεμβάσεις καθετοποίησης της παραγωγής, σε γραμμές παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων και σε μεγάλες και σταθερές αγορές. Το συγκεκριμένο σύστημα υποστηρίζεται μέσω Κευνσιανών οικονομικο-κοινωνικών πολιτικών, ώστε να καθίσταται δυνατή η διατήρηση και η ρύθμιση του επιπέδου συνολικής ζήτησης, και μέσω μεγάλων εργατικών συνδικάτων, που διαπραγματεύονται τα επίπεδα των αμοιβών, έναντι της διατήρησης της εργασιακής ειρήνης στους χώρους εργασίας (Lipietz 1987, Storper & Scott 1988, Petrakos 1996).

Η κρίση εμφανίζεται με κορεσμό των αγορών για κάποια προϊόντα, με μεταβαλλόμενες, τόσο σε ποιοτικό όσο και σε ποσοτικό επίπεδο, τάσεις στη ζήτηση των περισσότερων προϊόντων, με αύξηση της ανεργίας στις βιομηχανικές οικονομίες, με ένταση του ανταγωνισμού από την Ιαπωνία και τις Νεοαναρχόμενες Βιομηχανικές Χώρες, και τέλος, με σημαντική μείωση της παραγωγικότητας σε μία σειρά κλάδους - κλειδιά, που είχαν λειτουργήσει σαν ατμομηχανές στην μεταπολεμική μεγέθυνση. Ο συνδυασμός της μείωσης της παραγωγικότητας και των κοινωνικών εντάσεων ερμηνεύεται συχνά ως ένδειξη πως το φορντικό μοντέλο εξάντλησε τόσο τις τεχνικές/τεχνολογικές όσο και τις κοινωνικές δυνατότητές του (Perez 1985, Λυμπεράκη 1992).

Η τρέχουσα δυστοκία περί την οικονομική λειτουργία είναι το αποτέλεσμα εγγενών περιορισμών στο σύστημα της μαζικής παραγωγής. Η χρησιμοποίηση μηχανημάτων και εργατών ικανών να δουλεύουν σε ένα μόνον αντικείμενο, εισήγαγε δυσκαμψίες σ' ολόκληρη την οικονομία. Από την στιγμή, που οι εταιρίες δαπανούν τεράστια ποσά για να κατασκευάσουν πανάκριβους ιμάντες συναρμολόγησης, που υπηρετούν την σε ευρεία κλίμακα παραγωγή ενός μόνον προϊόντος, οι περιοδικές υφέσεις της οικονομικής λειτουργίας αποδεικνύονται δύσκολες στην αντιμετώπιση και επώδυνες. Απολύεις βέβαια μερικούς εργάτες. Δεν μπορείς όμως να απολύσεις τα δαπανηρά μηχανήματα (Kattner 1984).

Η έναρξη της αποσταθεροποίησης και συρρίκνωσης, όμως, του συστήματος της μαζικής παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων συμπάρεσυρε και την εναρμόνιση της μικροοικονομίας προς την μακροοικονομία. Οι νόμοι του Κέυνς δεν χρησίμευσαν πια στον λεπτό συντονισμό αυτών των δύο διαστάσεων της οικονομίας. Η αντίδραση των μεγάλων εταιριών στην νέα κατάσταση - δηλαδή η δημιουργία περισσότερων πολυεθνικών εταιριών, η αύξηση στις συγχωνεύσεις άλλων και η πίεση για την συγκράτηση των μισθών- δεν κατόρθωσε να αποκαταστήσει την αρμονία ανάμεσα στην ζήτηση και την προσφορά (Kattner, 1984).

Η κρίση και η αναδιάρθρωση που αυτή τροφοδοτεί έχουν επιφέρει σημαντικές αλλαγές σε τρία πεδία : α. Στις αγορές και την κατανάλωση (αποτελμάτωση και ευμετάβλητες τάσεις στη ζήτηση, σπάσιμο της μαζικής αγοράς). β. Στην ίδια την παραγωγική διαδικασία (αλλαγές στην τεχνολογία και στις διαδικασίες παραγωγής). Και τέλος, γ. στο διεθνές επίπεδο, με το μπλοκάρισμα και την κρίση της υπερεθνικής (Κευσιανής έμπνευσης) οικονομικής ρύθμισης, και την εξάπλωση του μονεταρισμού (Murray 1987, Λυμπεράκη 1992).

Σε γενικές γραμμές, γίνεται εμφανές ότι το φορντικό μοντέλο παραγωγής έχει να παρουσιάσει στην παγκόσμια αγορά μία διαρκώς αυξανόμενη τυποποιημένη προσφορά, η οποία όσο αυξάνεται, άλλο τόσο ελλείπει το μέγεθος της ζήτησης που θα την ανικρίσει. Η αναντιστοιχία αυτή ανάμεσα στην προσφορά και την ζήτηση δεν θα πρέπει απαραίτητα να ερμηνευτεί ως αδυναμία της αγοράς για κατανάλωση, αλλά σαν κάτι βαθύτερο και δομικό. Κυρίως ως σοβαρή μεταβολή της δομής τόσο της κατανάλωσης όσο και των προτύπων της παραγωγής και της παραγωγικής διαδικασίας.

1.2. Από τον Φορντισμό στην μετα-Φορντική περίοδο

Η διαρκής υποχώρηση του φορντικού μοντέλου παραγωγής, ως συνέπεια της κρίσης που διέρχεται ολόκληρο το καπιταλιστικό σύστημα, ώθησε στην αναζήτηση νέων εναλλακτικών παραγωγικών μοντέλων, που αφενός θα απαντούσαν στις νέες καταναλωτικές συνήθειες και πρότυπα, που άρχισε να διαμορφώνει η αγορά, και, αφετέρου θα είχαν την δυνατότητα να απορροφήσουν τους κραδασμούς των κοινωνικών εντάσεων, που προέρχονται από την παρατεταμένη παρουσία του στασιμοπληθωρισμού και την άμβλυνση του κράτους πρόνοιας.

Αν τα αδιέξοδα, η απορύθμιση και οι ανελαστικότητες αποτελούν τα βασικά προβλήματα, που αντιμετωπίζει σήμερα το καπιταλιστικό σύστημα, αξίζει να εντοπιστούν οι τρόποι που το ίδιο το σύστημα χρησιμοποιεί προκειμένου να αντιδράσει και να βγει από την κρίση. Μέσα από ποικίλους και συχνά αντιφατικούς πειραματισμούς, το σύστημα εισάγει κάποια νέα ποιοτικά στοιχεία, που οδηγούν σε νέους τύπους παραγωγικής διάρθρωσης. Αυτά είναι :

- Έμφαση στον σχεδιασμό των προϊόντων.
- Σταθερή και μόνιμη καινοτομία προϊόντων και μεθόδων παραγωγής.
- Σύστημα διανομής "τελευταίας στιγμής" (μειώνοντας έτσι τα δαπανηρά αποθέματα).
- Αποκέντρωση της παραγωγής με εμφαντική ενίσχυση της υπεργολαβικής σχέσης.
- Αλλαγές στις σχέσεις κεφαλαίου -εργασίας, με την εισαγωγή νέων μεθόδων πληρωμής, ώστε να γίνεται περισσότερο ευέλικτο το ίδιο το υπόδειγμα της απασχόλησης (Leborgne και Liepitz, 1987).
- Έμφαση στα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από την αυτοματοποίηση με την χρήση ευέλικτων και σύγχρονων εργαλειομηχανών (Freeman και Perez, 1986).

- Μετατόπιση έμφασης από εισροές έντασης ενέργειας και υλικών, προς εισροές έντασης πληροφορίας και γνώσεων (Freeman και Perez, 1986).
- Νέες σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις και τους προμηθευτές τους, καθώς και ανάμεσα στις επιχειρήσεις και στους πελάτες τους. Αυτό προσδίδει στο οικονομικό σύμπλεγμα μία φυσιογνωμία "εντάσεως συναλλαγών και συντονισμού" (Storper και Scott, 1988, Dunford, 1988)
- Νέα ανταγωνιστική στρατηγική, όχι πλέον απόλυτα συνδεδεμένη με την τιμή όσο με την ποιότητα και τα ευρύτερα χαρακτηριστικά του προϊόντος (κυρίως ο σχεδιασμός-Design) (Abernathy, Clark και Kantrow, 1983. Piore και Sabel, 1984. Best, 1986. Zysman και Cohen, 1987)
- Όλες αυτές οι αλλαγές απαιτούν διαφορετικό είδος υποδομής με έμφαση τις αναπτυσσόμενες τηλεπικοινωνίες και την επεξεργασία πληροφοριών (Perez, 1985, Piore και Sabel, 1984, Zeitlin, 1987, Storper και Scot, 1988, Harvey, 1987, Jansen και Hoogstraten, 1987).
- Και τέλος, όλες αυτές οι αλλαγές απαιτούν σημαντικούς μετασχηματισμούς τόσο στα εργαλεία όσο και στους στόχους της οικονομικής πολιτικής καθώς φαίνεται να αλλάζουν περιεχόμενο μία σειρά έννοιες-κλειδιά, όπως ιδιοκτησία, άσκηση ελέγχου, εθνικοποίηση, έλεγχος ξένων επενδύσεων κλπ. Αυτές οι αλλαγές προσδίδουν μεγαλύτερη ευελιξία στις λειτουργίες του κράτους, κάτι που έχει οδηγήσει κάποιους να μιλήσουν για την συγκρότηση του "ευέλικτου κράτους" (Best, 1986. Murray, 1987, Λυμπεράκη, 1991). Δεν θα πρέπει, όμως, να διαφεύγει, ότι σε βασικούς τομείς, δεν καταγράφεται η 'ευελιξία του κράτους' αλλά η συρρίκνωση της παρουσίας ή και η πλήρης απουσία του κράτους, όπως στον νομισματοπιστωτικό τομέα, στην άσκηση βιομηχανικής και εμπορικής πολιτικής, στην άσκηση αγορανομικών ελέγχων κλπ.

Όλες αυτές οι μεταβολές, για να έχουν μονιμότερο χαρακτήρα και θετική συμβολή στην ανάπτυξη, έχουν την ανάγκη να υποστηριχτούν από πρόσθετες δράσεις ή ενέργειες. Δεδομένης της μεγάλης σπουδαιότητας της σχέσης εργασία-γνώση, επεμβαίνει καταλυτικά η διαδικασία της κατάρτισης, της επανακατάρτισης και της επιμόρφωσης, στην οριστική μορφή της οποίας δημιουργείται εδραία η πεποίθηση της αποκατάστασης συνθηκών δια βίου κατάρτισης.

Επίσης, η χρηματοδότηση των νέων αυτών παραγωγικών σχημάτων, που ξεφεύγουν από τις γνωστές φορντικές φόρμες, απαιτούν νέα χρηματοδοτικά εργαλεία, που αφενός έχουν την ευελιξία να παρακολουθούν τις πιστωτικές ανάγκες των επιχειρήσεων και αφετέρου είναι προσαρμοσμένα στις σύγχρονες επιχειρηματικές ανάγκες, όπως αυτές διαμορφώνονται από τις νέες συνθήκες της αγοράς. Τέτοια χρηματοδοτικά εργαλεία είναι το Venture Capital, το Seed Capital, το Risk Capital, το Factoring, το Forfeiting, το Σύστημα Αμοιβαίων Εγγυήσεων, το Leasing κλπ. Ασφαλώς, η προσφορά των νέων αυτών πιστωτικών υπηρεσιών προϋποθέτει τον εκσυγχρονισμό της δομής και την αποκατάσταση της ευελιξίας στην παραδοσιακή χρηματοπιστωτική αγορά και την συμπλήρωση των όποιων κενών αφήνει αυτή από νέες επιχειρήσεις προσφοράς υπηρεσιών κεφαλαίου.

1.3 Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της μετα-φορντικής επιχείρησης: Η ευέλικτη εξειδίκευση

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι στην περίοδο που χαρακτηρίζεται ως μεταβατική για το φορντικό σύστημα παραγωγής, κυρίαρχο στοιχείο, το οποίο λογικά επικρατεί, είναι η εντατική αναζήτηση κινήσεων αναπροσαρμογής των επιχειρηματικών λειτουργιών και προσαρμογής τους στην νέα πραγματικότητα της ζήτησης. Η προσαρμογή αυτή επιτυγχάνεται με τρία μέσα: Πρώτον, με την προσφορά ευρύτερου φάσματος διαφορετικών προϊόντων, που να αντιστοιχούν σε ξεχωριστά τμήματα της αγοράς και μεμονωμένους πελάτες (είτε πρόκειται για επιχειρήσεις είτε για καταναλωτές). Δεύτερον, με την αποτελεσματικότερη και αποδοτικότερη λειτουργία της παραγωγικής μονάδας, προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν οι νεκροί χρόνοι, που μεσολαβούν ανάμεσα στις αλλαγές από προϊόν σε άλλο προϊόν, καθώς ο κύκλος ζωής του κάθε αγαθού γίνεται ολοένα μικρότερος. Και τρίτον, με την υιοθέτηση μίας διοικητικής και οργανωτικής αρχής που λέει ότι ο ανταγωνισμός πρέπει να ασκείται κατά κύριο λόγο με αιχμή την τεχνολογία και όχι πια τις αέναες και εξοντωτικές για τους εργαζόμενους περικοπές στις τιμές, που παραπέμπουν κατ' ευθείαν σε εντατικοποίηση και υπερεκμετάλλευση της εργασίας (Λυμπεράκη 1991). Από την περιγραφή των τριών αυτών μέσων προβάλλει και κατοχυρώνεται η Ευέλικτη Εξειδίκευση ως κυρίαρχο στοιχείο του μεταφορντικού παραγωγικού συστήματος. Σε αντίθεση με το σύστημα μαζικής παραγωγής, η Ευέλικτη Εξειδίκευση αποκαθιστά ένα σύστημα μόνιμης καινοτομίας και ακατάπαυστης αλλαγής (Piore & Sabel, 1984, Atkinson, 1985, Atkinson & Gregory, 1986, MacDonald, 1991). Η Ευέλικτη Εξειδίκευση κληροδοτεί την προσαρμοστικότητα και (γιά να είναι αποδοτική) φαίνεται να απαιτεί νέο θεσμικό πλαίσιο, που θα καλύπτει μία ευρεία ποικιλία περιοχών, που θα αρχίζουν από τις εργασιακές σχέσεις μέχρι την εφαρμογή εθνικής βιομηχανικής πολιτικής. Χωρίς αλλαγές σ'αυτές τις περιοχές, η δυνατότητα της νέας αυτής εποχής να ωφελήσει αμοιβαία εταιρίες, εργαζόμενους και έθνη δεν θα καταστεί δυνατή (MacDonald, 1991).

1.3.1. Μικρές βιοτεχνικές μονάδες & Ευέλικτη Εξειδίκευση

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι κατά την εξέταση της μεταλλαγής του φορντικού μοντέλου παραγωγής, διατυπώθηκαν απόψεις που προσεγγίζουν το θέμα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, τόσο από άποψη μεγέθους επιχείρησης όσο και παραγωγικού συστήματος. Κατά τους Piore και Sabel, η προσέγγιση της Ευέλικτης Εξειδίκευσης συνδέεται με την άποψη ότι η βιοτεχνική παραγωγή είναι (ή μπορεί να γίνει) τεχνολογικά δυναμική, καινοτόμα, βιώσιμη και αποδοτική. Υποστηρίζεται δε η υφιστάμενη βιοτεχνική εναλλακτική λύση στη μαζική παραγωγή, ως υπόδειγμα τεχνολογικής προόδου. Το συγκεκριμένο υπόδειγμα βασίζεται σε τρία κεντρικά χαρακτηριστικά:

Το πρώτο είναι, ότι συμπλέγματα μικρών επιχειρήσεων παράγουν ευρύ φάσμα προϊόντων για εξειδικευμένες και απαιτητικές αγορές. Αυτές οι ευέλικτα εξειδικευμένες μικρές επιχειρήσεις είναι

ικανές για συνεχείς προσαρμογές και αναπροσαρμογές επειδή το παραγωγικό σύστημα στο σύνολό του είναι κάθετα αποδιαρθρωμένο και έτσι υπάρχει η δυνατότητα για αέναη αλλαγή προμηθευτών και ενδιάμεσων εισροών. Σε αντίθεση με τις μικρές μονάδες που επεμβαίνουν για να αμβλύνουν τις αιχμές και τους κραδασμούς σε όφελος των μεγάλων μονάδων (Berger & Piore, 1980), στην περίπτωση της Ευέλικτης Εξειδίκευσης οι μικρές μονάδες καταλαμβάνουν ένα κεντρικό ρόλο στο οικονομικό σύστημα χάρη στη συμμετοχή τους σε ένα "έξυπνο" και προηγμένο δίκτυο διεπιχειρησιακών σχέσεων, όπου οι διάφορες μονάδες μοιράζονται τη γνώση τους γύρω από αγορές, προϊόντα και τεχνολογίες παραγωγής με συνεργατικές διαδικασίες (Piore & Sabel, 1984. Sabel Zeitlin, 1985. Sabel, 1986. Storper, 1987).

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η χρήση ευέλικτων τεχνολογιών και μεθόδων παραγωγής, που προσφέρουν δυνατότητες πολλαπλών εφαρμογών, με αποτέλεσμα η δυνατότητα διαφοροποιήσεων του παραγωγικού φάσματος να καταργεί τις ανελαστικότητες που επέβαλε το φορντικό σύστημα (Λυμπεράκη 1991). Η χρήση αυτής της κατηγορίας τεχνολογιών δεν είναι η μοναδικά συντελούσα στην ανάπτυξη της αέναης καινοτομίας, αλλά χρειάζεται και οι εργαζόμενοι να διακρίνονται από ευρυμάθεια και πολυειδίκευση ώστε να είναι σε θέση να παράγουν ευρύ φάσμα διαφορετικών προϊόντων. Τα χαρακτηριστικά αυτά των εργαζομένων διευκολύνονται από την κατάργηση των ιεραρχικών διακρίσεων μέσα στην επιχείρηση καθώς και με την σύνθεση των λειτουργιών της σύλληψης της παραγωγικής ιδέας και της υλοποίησής της. (Piore & Sabel, 1984. Sabel, 1986. Zeitlin, 1987. Storper, 1987. Λυμπεράκη 1991). Να σημειωθεί εδώ, ότι ο όρος καινοτομία είναι έτσι και αλλιώς συνυφασμένος με την επιχειρηματική λειτουργία. Η χρήση του όμως γίνεται κατ' αντιδιαστολή προς την δημιουργικότητα, που είναι να εφευρίσκεις καινούργια πράγματα, ενώ καινοτομία είναι να τα κατασκευάζεις (Peters and Waterman, 1988). Δηλαδή, μία καλή νέα ιδέα μπορεί να παραπαίει αχρησιμοποίητη σε μία εταιρία επί χρόνια, όχι επειδή δεν αναγνωρίζονται τα προσόντα της αλλά επειδή λείπει η καινοτομία παρέμβαση.

Το τρίτο χαρακτηριστικό της Ευέλικτης Εξειδίκευσης είναι το σύστημα της μικρο-οικονομικής ρύθμισης που τη συνοδεύει, και στόχο έχει την εξισορρόπηση ανάμεσα στον ανταγωνισμό και τη συνεργασία, όπου ο ιδανικός συνδυασμός ανάμεσά τους αποτελεί το ελατήριο της συνεχούς καινοτομίας και της διάχυσης τεχνογνωσίας, εξασφαλίζοντας ότι η παραγωγικότητα δεν θα βαλτώσει και ότι ο ανταγωνισμός δεν γίνεται αθέμιτος. Το ρυθμιστικό σύστημα συμπληρώνεται τόσο από τις κληρονομούμενες και ιστορικά διαμορφούμενες αρχές παραγωγικής κουλτούρας, όσο και από οργανωμένους θεσμούς και κανόνες (Storper & Christopherson, 1987 Storper, 1987. Storper & Scott, 1988. Λυμπεράκη, 1991).

1.3.2. Η μεταλλαγή φορντικών μονάδων με μέσο την Ευελιξία

Το δεύτερο αναδιαρθρωτικό σενάριο αναφέρεται στην μετατροπή των φορντικών επιχειρήσεων της μαζικής παραγωγής σε επιχειρήσεις ευέλικτης αυτοματοποίησης ή προγραμματιζόμενης αυτοματοποίησης (Perez, 1985. Boyer & Coriat, 1986). Δηλαδή, το σενάριο αυτό θεωρεί εφικτή την απορρόφηση από το φορντικό παραγωγικό σύστημα στοιχείων Ευελιξίας, που θα

διαμορφώνουν μία νέα μεταφορντική πραγματικότητα, περισσότερο ανθεκτική στα νέα δεδομένα της αγοράς, απαλλαγμένη από τον σχετικό όγκο δυσπλασιών και γραφειοκρατίας και ικανή να ανταποκρίνεται στις νέες τάσεις της ζήτησης. Στις αλλαγές αυτές ιδιαίτερη έμφαση έχει δώσει η σχολή της ρύθμισης (regulation school), που υποστηρίζει ότι οι μετασχηματισμοί που συμβαίνουν πρέπει να θεωρούνται σαν ένας εκσυγχρονισμός του φορντισμού στην εξέλιξη της τεχνολογίας, καθώς ο τελευταίος έχει γίνει πια αντιπαραγωγικός (Boyer, 1988:86). Έτσι, υιοθετούν τον όρο “νεοφορντισμός”, που υποδηλώνει την απόλυτη αυτοματοποίηση της γραμμής παραγωγής. Παράλληλα, χρησιμοποιείται ο τεχνικός όρος “ευέλικτη αυτοματοποίηση”, που σχετίζεται με την πολυπλοκοποίηση της ημιαυτόματης γραμμής παραγωγής και οδηγεί στην “ευέλικτη συσσώρευση”. Ενώ υποστηρίζεται, ότι, παρά το γεγονός ότι το αποτέλεσμα των τρεχόντων μετασχηματισμών δεν έχει μπει ακόμη ευρέως σε χρήση, η ευέλικτη συσσώρευση προκρίνεται ως στρατηγική, διότι πιστεύεται, ότι μπορεί να εισάγει μόνιμη και σωρευτική βελτίωση στην αποδοτικότητα της παραγωγής (Boyer & Coriat, 1986: passim 51-2, Σκάγιαννης 1994). Επίσης, παρατηρείται δεκάδες, για να μην πούμε εκατοντάδες επιχειρήσεις, να έχουν αυτοδιασπαστεί σε πολυάριθμα “κέντρα κέρδους” που το καθένα, όπως ελπίζεται, θα λειτουργεί ως μία μικρή αυτόνομη επιχείρηση. Ακόμη και μερικές μονάδες έχουν ανασχεδιαστεί σαν κέντρα κέρδους και πρέπει να πετυχαίνουν την αυτοχρηματοδότησή τους (ώστε να δικαιολογούν την ύπαρξή τους) παρέχοντας υπηρεσίες (Tofler, 1994).

Αναμφίβολα, σημαντικό ζήτημα στις περιπτώσεις αυτές ανασχεδιασμού είναι αυτός να μη παραμείνει μόνον σε επίπεδο αυτοδιάσπασης μίας μεγάλης μονάδας, αλλά ουσιαστικής αντιμετώπισης της “μητρικής γραφειοκρατίας”, με την κατάργηση των ιεραρχικών διακρίσεων μέσα στα πλαίσια της επιχείρησης, καθώς και με την σύνθεση των λειτουργιών της σύλληψης της παραγωγικής ιδέας και υλοποίησής της. Ο Peter Drucker, στο άρθρο του “Ο ερχομός της Πληροφορικόκινητης Επιχείρησης”, δίνει μάλιστα και προοπτική στο φαινόμενο αυτό υπογραμμίζοντας ότι: “ Η αποκέντρωση θα λάβει ασφαλώς εντατικότερη μορφή, μελλοντικά. Συνεχώς και περισσότερο οι εταιρείες θα αποσυναρμολογούνται σε μικρές αυτόνομες ομάδες εργασίας. Ίσως αναγκασθούμε να αντιγράψουμε την γερμανική *Γκρούππε*, σύστημα σύμφωνα με το οποίο οι αυτόνομες ομάδες εργασίας αναγορεύονται σε χωριστές μικρές εταιρείες, με την δική τους ιεραρχία και την δική τους διοίκηση. Οι Γερμανοί χρησιμοποιούν αυτό το σύστημα λόγω της μακράς παράδοσης, που θέλει να προάγονται οι άνθρωποι *μέσα* στον χώρο της ειδικότητάς των ιδίως όταν μιλάμε για την έρευνα και την μηχανική. Σε μία όχι απαραίτητα ακραία περίπτωση, η μητρική εταιρία ιδανικά μετεξελίσσεται σε holding company και αντιμετωπίζει τις θυγατρικές της ως ημι-ανεξάρτητες επιχειρήσεις, που ειδικεύονται σε συγκεκριμένες “φέτες” της αγοράς (προϊόντων ή / και υπηρεσιών).

Όσο μεταμορφώνεται η φυσιογνωμία των επιχειρήσεων, αλλάζει και η σχέση τους με τους υπεργολάβους τους. Καθώς μικραίνει ο κύκλος ζωής των προϊόντων, ανεβαίνει σημαντικά το κόστος ανάπτυξης νέων προϊόντων και μεθόδων παραγωγής. Γι’ αυτό, οι επιχειρήσεις δημιουργούν και συμμετέχουν σε ένα διεπιχειρησιακό δίκτυο, όπου ο καθένας από τους διάφορους υπεργολάβους, που συνυπάρχει σ’αυτό να δουλεύει για 4-5 μεγάλες επιχειρήσεις, η

κάθε μία από τις οποίες επωφελείται από την αυξημένη εμπειρία, ευρυμάθεια και τεχνική δεξιότητα του υπεργολάβου. Έτσι, οι νέοι ευέλικτοι υπεργολάβοι τείνουν να είναι ταυτόχρονα και πιο ενσωματωμένοι και πιο αυτοτελείς. Ο τύπος αυτός σχέσεων μεταξύ επιχειρήσεων (εργολάβων και υπεργολάβων) επεκτείνεται οριζοντίως και καθέτως σε διαδοχικές ζώνες υπεργολάβων, πυκνώνοντας έτσι και τελειοποιώντας το δίκτυο των διεπιχειρησιακών σχέσεων, ώστε το παραγωγικό κύκλωμα στο σύνολό του να είναι σε θέση να ανταπεξέρχεται με μεγαλύτερη επιτυχία τις προκλήσεις και τις ασάφειες της αγοράς (Λυμπεράκη, 1992).

1.3.3. Μία απόπειρα ταυτοποίησης της Ευέλικτης Εξειδίκευσης(Flexible Specialisation)

Σύμφωνα με τα όσα προαναφέρθηκαν, το προτέρημα της Ευελιξίας μπορούν να το κατακτήσουν όχι μόνον οι μικρές ή οι μεσαίες από άποψη παραγωγικού και οικονομικού μεγέθους επιχειρήσεις αλλά και οι μεγάλες φορντικές μονάδες, αρκεί να προσαρμόσουν τις λειτουργίες τους στις νέες απαιτήσεις της ζήτησης και να αναπροσαρμόσουν την εσωτερική τους οργάνωση στη βάση της απορύθμισης.

Ο τύπος, που περιγράφει την ταυτότητα της επιχειρηματικής λειτουργίας, η οποία διακρίνεται από την Ευέλικτη Εξειδίκευση είναι:

Ως προς το μέγεθος της μονάδας να διαθέτει δυνατότητες και για το μικρό και για το μεγάλο (από παραγωγική άποψη)

Ως προς την τεχνολογία, να κατέχει και να χρησιμοποιεί μηχανήματα γενικής και πολλαπλής χρήσης και μία σειρά ευέλικτων τεχνολογικών συστημάτων. Τέτοια συστήματα είναι:

Τα Computer Numerically Control (CNC) machine tools, που περιλαμβάνουν on-line σύνδεση μεταξύ Η/Υ, επιτρέπουν την ενσωμάτωση και διεκπεραίωση διαφόρων λειτουργιών όπως έλεγχο, σχεδιασμό, προγραμματισμό, και εκτέλεση των λειτουργιών χωρίς άμεση ανθρώπινη παρέμβαση, αλλά και δίνουν την δυνατότητα για επαναπρογραμματισμό, έτσι ώστε ο ίδιος εξοπλισμός να δύναται να παράγει μία ποικιλία από διαφορετικά προϊόντα (Jones, 1988).

Τα ρομπότ, τα οποία προγραμματίζονται έτσι ώστε να εκτελούν λειτουργίες αυτόματα, αντικαθιστώντας την ανθρώπινη εργασία. Η αυτοκινητοβιομηχανία είναι ο κλάδος στον οποίο η ρομποτική τεχνολογία έχει την μεγαλύτερη εφαρμογή, ενώ σε άλλου τύπου δραστηριότητες οι εφαρμογές της αφορούν συνήθως μεμονωμένα μέρη της παραγωγικής διαδικασίας.

Τα Flexible Manufacturing Systems (FMS), που ενοποιοούν κατά κάποιο τρόπο μεγάλες ενότητες της παραγωγικής διαδικασίας, προσφέροντας, σε αντίθεση με τις παραδοσιακές γραμμές μεταφοράς(ιμάντας) και τις φορντιστικές μηχανές, την δυνατότητα για εξαιρετικά γρήγορη προσαρμογή της παραγωγής στους διαφορετικούς τύπους προϊόντων που ζητούνται.

Τα Computer Integrated Manufacturing (CIM), που επιτελούν περίπου την ίδια λειτουργία με τα FMS, σε μεγαλύτερο, όμως, μέρος ή και στο σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας ενός προϊόντος.

Τέλος, το Computer Aided Design (CAD) αφορά το σχεδιασμό του προϊόντος με τη χρήση και την βοήθεια Η/Υ (Kaplinsky 1982, Πελαγίδης, 1994).

Ως προς τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης, να διακρίνεται από ευρεία ειδίκευση, να υπάρχει συνοχή ανάμεσα στην σύλληψη της ιδέας και στην εκτέλεσή της (η βάση της λειτουργίας της καινοτομίας), να μπορεί να εκτελέσει διαφορετικά έργα με ευρεία ειδίκευση, και να κυριαρχεί ο ευρύς ορισμός της έννοιας "έργο".

Ως προς την Διοίκηση, να διακρίνεται από την άτυπη άσκηση και εγκατάλειψη ιεραρχικών διακρίσεων.

Ως προς τα προϊόντα, να κατέχει την ικανότητα να παράγει μεγάλες και μικρές σειρές, αλλά και μεμονωμένα προϊόντα, τα οποία μπορούν να είναι μη-τυποποιημένα και να παράγονται κατά παραγγελία.

Ως προς την συμπεριφορά της στον ανταγωνισμό της αγοράς, να αντιδρά ταχέως και να προσαρμόζεται γρήγορα στις αλλαγές, προτάσσοντας την καινοτομία. Οι ευέλικτες τεχνολογίες εξυπηρετούν την λογική των 'εσωτερικών οικονομικών στόχων/γκάμας', συντονιζόμενες και αξιοποιούμενες μέσα από συστήματα οργάνωσης/διαχείρισης της παραγωγής και της διανομής, της 'άμεσης ανταπόκρισης' (just-in-time). Αντί για την μαζική παραγωγή προϊόντων στην βάση των απαιτήσεων της αγοράς (in anticipation of demand) και για την περίπτωση (just in case) που εμφανιστούν ελλείψεις στην αγορά, η φιλοσοφία του just-in-time έχει ως στόχο α). την ελαχιστοποίηση των αποθεμάτων, β). την ενσωμάτωση στην διαδικασία παραγωγής του 'ελέγχου ολικής ποιότητας (total quality control), έτσι ώστε να προλαμβάνεται, προτού συμβεί, η παραγωγή ελαττωματικών προϊόντων (Schoenberger 1982, Πελαγίδης 1994).

Και, τέλος, ως προς το θεσμικό πλαίσιο, να διακρίνεται από αποκέντρωση και από τοπικούς θεσμούς που συνθέτουν δημιουργικά τον ανταγωνισμό με την συνεργασία. (Schmitz, 1988:15. Λυμπεράκη, 1991).

1.4. Παραδείγματα Ευέλικτης Εξειδίκευσης από την διεθνή και την εγχώρια εμπειρία

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών των τάσεων, στην διάρκεια της δεκαετίας του 80 αναπτύσσονται νέες βιομηχανικές περιοχές, που δεν έχουν σχέση με τα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα της Ευρώπης, που περιβάλλονται από το τρίγωνο Παρίσι-Λονδίνο-Αμστερνταμ και περιέχει και την κοιλάδα του Ρούρ. Αυτές οι νέες βιομηχανικές περιοχές εκτείνονται από τις πλούσιες περιφέρειες της νότιας Γερμανίας μέχρι τις περιφέρειες της Κεντρικής και Νότιας Ιταλίας, από δυσμάς μέχρι τα ραγδαία αναπτυσσόμενα μέρη της Νότιας Γαλλίας και τις περιοχές γύρω από την Βαρκελώνη και την Βαλένθια (CEC, 1992) Μεγάλα μέρη αυτού του τοξοειδούς άξονα σχηματίζουν ένα νέο παράδειγμα ανάπτυξης, το οποίο αναγνωρίζεται υπό τον όρο " ευέλικτη εξειδίκευση" (Piore & Sabel, 1984, Murray, 1987, Sabel, 1989, Amin & Robins 1990, Petrakos 1996).

1.4.1. Η περίπτωση της "Τρίτης Ιταλίας"

Το κλασικότερο και πλέον επιτυχημένο και εκτεταμένης εφαρμογής παράδειγμα, όπου προβάλλεται η χρήση της ευέλικτης εξειδίκευσης ως συστήματος παραγωγικής διαδικασίας, είναι η γεωγραφική περιοχή της αποκαλούμενης ως "Τρίτης Ιταλίας". Η περιοχή αυτή οριοθετείται στο

κεντρικό και βορειο-ανατολικό τμήμα της Ιταλίας. Η “Τρίτη Ιταλία” είχε παραμείνει λιγότερο αναπτυγμένη και χαρακτηρίζονταν από έναν δείκτη απασχόλησης στον αγροτικό τομέα μεγαλύτερο από διπλάσιο σε σχέση με την υπόλοιπη βιομηχανική Ιταλία (15% έναντι 7%). Ο υψηλός βαθμός κοινωνικής σταθερότητας, συνοδευόμενος από μία σταθερά ομαλή ανάπτυξη των τοπικών αγορών ευνόησαν την ανάπτυξη των συνεταιρισμών, στις γεωργικές δραστηριότητες και στις βιομηχανίες τροφίμων και των συνεργασιών στις μικρές βιομηχανίες, τόσο στους παραδοσιακούς τομείς, όπως υποδηματοποιίας, ένδυσης, επιπλοποιίας κλπ, όσο και στους καινοτομικούς, όπως ελαφρού μηχανολογικού εξοπλισμού, ηλεκτρικών εφαρμογών κλπ. Η κοινωνική διαστρωμάτωση επικεντρώνονταν στις οικογενειακές αγροτικές επιχειρήσεις, στις χειροτεχνικές δραστηριότητες, στις βιομηχανικές και τις τοπικές υπηρεσίες, όπου οι διακρίσεις μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων δεν ήταν σαφώς καθορισμένες. Η κοινωνική τομή της εργασίας ήταν συνδεδεμένη συχνά με την οικογενειακή και συγγενική οργάνωση, όπου η μη αμειβόμενη οικογενειακή βοήθεια έπαιξε έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Αυτός είναι και ο πλέον σημαντικός λόγος που το μοντέλο βιομηχανικής ανάπτυξης της Τρίτης Ιταλίας έχει γίνει αποδεκτό ότι επιμόνως βασίζεται στην εκτεταμένη χρήση μορφών εργασιών μη τυπικών. Ακόμη και κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 επιτυχημένες μεταποιητικές επιχειρήσεις και επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών σχεδόν πλήρως ρυθμίζουν τις συνθήκες απασχόλησης των συγγενικών προσώπων και άλλων που δεν εργάζονται κανονικά, με αποτέλεσμα να αποφύγουν την υπερβολική φορολόγηση. Η ποιότητα του επιπέδου ζωής επωφελήθηκε από τον υψηλό βαθμό κοινωνικής σταθερότητας και από το, ως εκ τούτου, λιγότερο τμηματοποιημένο τοπικό πολιτικό υπόβαθρο (Mingione, 1995).

Η περιοχή της Εμίλια Ρομάνια

Μία από τις περιοχές της Τρίτης Ιταλίας, η οποία παρουσιάζει ανάγλυφα αυτά τα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά είναι αυτή της Εμίλια Ρομάνια. Υπάρχουν τρεις τουλάχιστον λόγοι, για τους οποίους πολλοί οικονομολόγοι έχουν εστιάσει την προσοχή τους στην οικονομία της περιοχής (Banasco & Messori, 1975; Bagnasco, 1977; Filippucci, 1987; Carocchi *et al*, 1979). Ο πρώτος είναι ότι, πάνω από δεκαπέντε χρόνια, η Εμίλια Ρομάνια έχει μία οικονομική παρουσία εμφανώς καλύτερη από άλλες περιοχές της Ιταλίας, και έχει επιδείξει μεγαλύτερη ελαστικότητα στην κρίση. Ο δεύτερος είναι ότι η βιομηχανική υποδομή που αναπτύχθηκε στην Εμίλια Ρομάνια και που αποτελεί την βάση της οικονομικής λειτουργίας, μπορεί να εντοπιστεί και σε άλλα μέρη της Ιταλίας, γεγονός που καθιστά την μελέτη της Εμίλια γενικού ενδιαφέροντος και ίσως τα αποτελέσματά της να βοηθήσουν στην κατανόηση της λειτουργίας των βιομηχανιών περιοχών αλλού στην Ιταλία. Τέλος, στην Εμίλια Ρομάνια όλες σχεδόν οι τοπικές αρχές, συμπεριλαμβανομένων και των περιφερειακών ελέγχονται από την Αριστερά (Brusco, 1982).

Ορισμένοι δείκτες της Εμίλια

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ιταλικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ISTAT) η Εμίλια Ρομάνια έχει να επιδείξει τις εξής σημαντικές επιδόσεις:

- Ο δείκτης της απασχόλησης έφτασε το 1980 να είναι σχεδόν στο 46%, 6% υψηλότερος από τον εθνικό μέσο.
- Ο δείκτης της ανεργίας είναι γενικά χαμηλότερος στην Εμίλια Ρομάνα σε σχέση με την Ιταλία.
- Από το 1970 έως το 1979, ο δείκτης ανόδου του κατά κεφαλή εισοδήματος στην Ιταλία ήταν 17.15% κατ' έτος. Στην Εμίλια Ρομάνα την ίδια περίοδο ο ετήσιος ρυθμός αύξησης ήταν περίπου 18,5%.
- το μερίδιο της Εμίλια στις εθνικές εξαγωγές της Ιταλίας συνέχισε να αυξάνεται, σχεδόν χωρίς διακοπή από το 1963 έως το 1980 (Brusco, 1984).

Επίσης, οι δείκτες των αμοιβών ήταν διπλάσιοι του εθνικού μέσου όρου στην δεκαετία του 80 και το κατά κεφαλή εισόδημα αυξήθηκε και πήγε από την 17η θέση μεταξύ των 20 περιφερειών της Ιταλίας το 1973 στην δεύτερη το 1986 (Harrison, 1994, Petrakos, '96).

Χαρακτηριστικά της βιομηχανικής δομής

Η Εμίλια Ρομάνα, της οποίας οι κάτοικοι είναι κάτι λιγότερο από 4 εκατ. παρουσιάζει μία μοναδική βιομηχανική δομή με περισσότερες από 67 χιλιάδες βιομηχανικές επιχειρήσεις (μία για κάθε 60 κατοίκους), περισσότερες εκ των οποίων είναι ιδιαίτερα μικρές. Μόνον το 2% των βιομηχανικών μονάδων της περιφέρειας έχουν περισσότερους από 50 απασχολούμενους, ενώ 58 χιλιάδες επιχειρήσεις έχουν λιγότερους από 10 (Amin 1989a, Petrakos 1996). Η αναλογία της απασχόλησης στις μικρές παραγωγικές μονάδες είναι πάντοτε μεγαλύτερη στην Εμίλια σε σχέση με ολόκληρη την Ιταλία. Το σημαντικότερο, όμως είναι ότι οι μικρές αυτές μονάδες, συχνά με λιγότερους από 10 εργαζόμενους, συνήθως ομαδοποιούνται σε μικρές ζώνες ανάλογα με το προϊόν τους, και αναπτύσσουν περιοχές μονοκαλλιέργειας, όπου όλες οι μονάδες έχουν μικρό βαθμό καθετοποίησης και η παραγωγική διαδικασία εκτελείται μέσω της συνεργασίας ενός αριθμού επιχειρήσεων. Σ' αυτές τις περιοχές μόνον μία ομάδα μικρών μονάδων προωθεί στην αγορά τα τελικά προϊόντα. Οι υπόλοιπες δουλεύουν ως υπεργολάβοι, εκτελώντας λειτουργίες που τους έχουν ανατεθεί από την πρώτη ομάδα επιχειρήσεων. Η παραγωγή έχει ευρέως αποκεντρωθεί καθώς όλο και περισσότερες επιχειρήσεις, που προηγουμένως παρήγαγαν τα δικά τους αντικείμενα σταδιακά κατέφυγαν σε προμηθευτές.

Η γεωγραφική εξειδίκευση

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα αυτών των βιομηχανικών περιοχών. Πλεκτά στην Μοντένα, ρούχα και κεραμικά στην Μοντένα και στο Ρέτζιο, μοτοποδήλατα και υποδήματα στην Μπολόνια, κουμπιά στην Πιατσιένσα, τοματατοπολτό και χοιρομέρι στην Πάρμα, χοιροτροφές στο Ρέτζιο. Θα αποτελούσε, όμως, λάθος να θεωρηθεί ότι το φαινόμενο περιορίζεται στην παραγωγή καταναλωτικών προϊόντων αλλά εκτείνεται και σε κεφαλαιουχικά. Στις βιομηχανικές αυτές περιοχές παράγονται κατά τόπους, στην Μπολόνια αυτόματα μηχανήματα και μηχανήματα πακεταρίσματος, στην Μοντένα και στο Ρέτζιο γεωργικά μηχανήματα και μαγειρικές συσκευές, στο Κάπρι εργαλεία ξυλουργικών μηχανών, στην Πάρμα μηχανήματα παραγωγής τροφίμων. Στις περιπτώσεις αυτές οι βιομηχανικές περιφέρειες είναι λιγότερο ευκρινώς, καθόσον

σ'αυτές τυποποιούνται ειδικά μηχανικά μέρη, όπου οι παραγωγοί των επιμέρους τμημάτων προμηθεύουν τους παραγωγούς με ευρεία ποικιλία τελικών προϊόντων (Brusco, 1984).

Οργανωτικές αρχές και χαρακτηριστικά συλλογικής δραστηριότητας

Τα βασικά στοιχεία, που χαρακτηρίζουν και τις οργανωτικές αρχές που επικρατούν στην περιοχή, είναι αυτά που ορίζουν τις διαφοροποιήσεις από τα όσα ισχύουν στις υπόλοιπες βιομηχανικά αναπτυγμένες περιοχές. Συνοπτικά, η επιτυχία των περιοχών της Εμίλια έχει βασιστεί: (i) στην επίτευξη οικονομιών κλίμακας σε ένα πλαίσιο "συλλογικής αποτελεσματικότητας", (ii) στην κατανόηση των οικονομιών πεδίου (economies of scope) ξεχωριστά κατά επιχείρηση με εξειδίκευση σε συγκεκριμένες φάσεις της παραγωγής, (iii) στην ισχυρή εμπιστοσύνη των τοπικών επιχειρήσεων στην συνεργασία, (iv) στη δυνατότητα των επιχειρήσεων να καινοτομούν διαρκώς, (v) σε ένα κοινό σύστημα αξιών μεταξύ των κοινοτήτων των περιοχών, (vi) στην ύπαρξη ισχυρών τοπικών αντιπροσωπευτικών θεσμών, (vii) στην επιτυχή χρήση των δικτύων και (viii) σε μία υψηλής κατάρτισης και ευελιξίας εργατική δύναμη (Amin 1989a, Brusco 1982, 1986, 1992, Pyke 1991, Pyke & Sengenberger 1992, Petrakos 1996).

Η συλλογική αποτελεσματικότητα επιτυγχάνεται με δύο τρόπους. Ο πρώτος τρόπος είναι όταν επιμέρους επιχειρήσεις ειδικεύονται και επενδύουν σε ακριβά εργαλεία, που, σπανίως, χρησιμοποιούν για τις ανάγκες τους, στην αντίληψη ότι αυτά τα εργαλεία θα χρησιμοποιηθούν για τις λειτουργίες και τα έργα που έχουν επωμισθεί από έναν μεγάλο αριθμό άλλων μικρών επιχειρήσεων της περιοχής. Ως εκ τούτου, το σύστημα αναδεικνύει ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις σε σχέση με το τυπικό ανταγωνιστικό μοντέλο. Οι επιχειρήσεις, στην περίπτωση αυτή, δεν είναι μικροί ανεξάρτητοι χειριστές σε μία ανταγωνιστική αγορά, ούτε υπεργολάβοι μεγάλων επιχειρήσεων. Μάλλον, αποτελούν ένα μέρος μίας σύνθεσης ενός τοπικά ολοκληρωμένου παραγωγικού συστήματος συντιθέμενου από σχέσεις αλλά ανεξάρτητης ιδιοκτησίας παραγωγικές μονάδες (Amin 1989a, Petrakos 1996). Ο δεύτερος τρόπος είναι όταν οι βιομηχανικές περιοχές ιδρύουν συνδέσμους συνεργασίας και κοινοτικά κέντρα υπηρεσιών που παρέχουν υπηρεσίες, όπως σχεδίασης, κατάρτισης, έρευνας αγοράς, ευρειών προμηθειών, χρηματοδότησης, τεχνικής βοήθειας ή λογιστικής, στα οποία όλες οι επιχειρήσεις έχουν ισότιμη πρόσβαση (Pyke 1991, Petrakos 1996). Στην εικόνα αυτή θα πρέπει να υπογραμμισθεί η σοβαρή συμβολή της τοπικής αυτοδιοίκησης και των περιφερειακών αρχών τόσο στην ανάπτυξη εμπορικών, συνεργατικών και κλαδικών συνδέσμων (CITER, CERCAL, QUASCO, κλπ), όσο και στην εφαρμογή άμεσων, αναπτυξιακών, οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών (Brusco 1989, 1992, Trigilia 1989, Petrakos 1996).

Πράγματι, η έρευνα στην Τρίτη Ιταλία, γενικά, υπέδειξε έναν καταλυτικό ρόλο των δημοτικών και των περιφερειακών αρχών στην υποβοήθηση εγκαθίδρυσης επιχειρηματικών δικτύων, συνδέσεις προμηθευτών και πωλητών και εν προκειμένω στην παροχή χαμηλού κόστους κτιριακών χώρων και ακόμη δημόσια στέγαση (Wilson, 1992, Wilson, 1995).

Οι σχέσεις στην αγορά εργασίας

Με εξαίρεση την ομάδα των υψηλής ειδίκευσης εργαζόμενων, που αποτελούν την βάση της επιχείρησης και διατηρούν μία μονιμότερη εργασιακή σχέση, για τους υπόλοιπους οι ώρες εργασίας και οι αμοιβές συχνά ρυθμίζονται με διαπραγματεύσεις κατά περίπτωση και εξαρτώνται από τις ποικιλίες της ζήτησης. Ο κάθε εργαζόμενος ξεχωριστά παρέχει την εργασία του, στη βάση της μερικής απασχόλησης, σε περισσότερες από μία επιχειρήσεις ή, σε ομάδα συνεργαζόμενων επιχειρήσεων, προσφέροντας στους διοικούντες μεγάλη ευελιξία στον αποτελεσματικό συνδυασμό των δεικτών της παραγωγής στην μονάδα του χρόνου (Brusco 1989, Pyke 1991, Petrakos 1994). Η διασπορά των μισθών είναι ιδιαίτερα υψηλή, και εκτείνεται από τους συντηρητές, που λογίζονται ως τεχνίτες και κερδίζουν διπλάσιες αμοιβές απ' ότι οι συναδέλφοί τους εργαζόμενοι, έως τους ηλικιωμένους και τους κατ' οίκον εργαζόμενους μετανάστες, οι οποίοι αμείβονται με λιγότερο από το ένα τρίτο του μισθού που θα έπαιρναν αν εργάζονταν στην βιομηχανία (Brusco 1982). Η βασική αρχή και αντίληψη φαίνεται να είναι ότι οι θέσεις εργασίας προστατεύονται μόνον όταν η ζήτηση για τοπικά προϊόντα διευρύνεται. Επιπλέον, οι τοπικές δεξιότητες βελτιώνονται σταθερά μέσω της κατάρτισης, ενώ τα εκπαιδευτικά προγράμματα προωθούνται και χρηματοδοτούνται από τις τοπικές αρχές και τους βιομηχανικούς συνδέσμους (Brusco 1989, Pyke 1991, Petrakos 1994).

Εξειδικεύοντας τον τρόπο, που συντίθεται η αγορά εργασίας, με εξαίρεση τους τεχνίτες, που αυτοαπασχολούνται, και τους υπεργολάβους, στον χώρο υπάρχουν τέσσερις ομάδες. Την πρώτη την αποτελούν οι εξειδικευμένοι εργαζόμενοι, που συχνά ειδικεύονται σε εργασίες συντήρησης, και συχνά καταγράφονται ως τεχνίτες, με επιδίωξη να απελευθερώσουν την αμοιβή τους από τα οριζόμενα στις εθνικές συμβάσεις όρια, αλλά που συνεχίζουν να εκτελούν ακριβώς την ίδια εργασία στις ίδιες, όπως πάντα, ώρες. Την δεύτερη αποτελούν οι διάφορες κατηγορίες κατ'οίκον εργαζομένων. Είναι αυτοί που πιέζονται από τους εργοδότες τους να δηλώσουν ότι είναι τεχνίτες, ώστε να αποφευχθεί η καταβολή ασφαλιστικών εισφορών. Είναι αυτοί που η θέση τους έχει τακτοποιηθεί σύμφωνα με την τρέχουσα εργατική νομοθεσία. Είναι αυτοί των οποίων η θέση παραμένει σε "αταξία", αυτοί που είναι υψηλά ειδικευμένοι και οι άλλοι χωρίς κανένα ιδιαίτερο προσόν, είτε ηλικιωμένοι είτε προερχόμενοι από τον Νότο. Την τρίτη την αποτελούν οι συνταξιούχοι, που έχουν επιστρέψει στην εργασία, και συχνά συμφωνούν με τους εργοδότες να αποφεύγουν όλες τις υποχρεώσεις κοινωνικών εισφορών. Και, την τέταρτη αποτελούν γυναίκες και σπουδαστές, οι οποίοι, προς αποφυγή όλων των ελέγχων, αποδέχονται εποχιακές και προσωρινές κάθε είδους εργασίες (Brusco, 1982).

Γενικά, αν και στην Εμίλια τα συνδικάτα προσπαθούν να ρυθμίσουν τις αμοιβές, το επίπεδό τους, θεμελιωδώς, προσδιορίζεται από τρεις παράγοντες: από το επίπεδο της ζήτησης του προϊόντος, από την ένταση της εργασίας, και τελικά από το επίπεδο των ικανοτήτων (Malagoli & Mengoli, 1979, Brusco 1982).

Ανακεφαλαιώνοντας

Το μοντέλο της 'Τρίτης Ιταλίας' διακρίνεται από τα εξής βασικά στοιχεία:

1. Ο οικονομικός ιστός αποτελείται κατά κύριο λόγο από μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις.
2. Οι επιχειρήσεις αυτές δεν αποτελούν μεμονωμένους ανταγωνιστές, αλλά συνδέονται μεταξύ τους με ένα πυκνό δίκτυο συνεργατικών δεσμών μέσα στην ίδια γεωγραφική περιφέρεια και απολαμβάνουν από κοινού μία σειρά υπηρεσίες, χωρίς αυτές οι σχέσεις να θέτουν σε ατονία τον ανταγωνισμό.
3. Οι επιχειρήσεις είναι εξειδικευμένες και παράγουν εξειδικευμένα προϊόντα ή τμήματα των τελικών προϊόντων, που προορίζονται για εξειδικευμένα - μικρά - τμήματα της αγοράς.
4. Από την άποψη των τεχνολογιών παραγωγής, γίνεται χρήση των πιο σύγχρονων - προγραμματιζόμενων - μηχανημάτων, καθώς επίσης συνήθως εξασφαλίζεται συλλογική πρόσβαση σε CAD (Computer Aided Design). Αυτές οι τεχνολογικές προϋποθέσεις εγγυώνται υψηλή ποιότητα για τα προϊόντα που παράγονται. Κεντρικό ανταγωνιστικό χαρακτηριστικό των επιχειρήσεων αποτελεί η καινοτομία τόσο στο design όσο και στις μεθόδους παραγωγής. Αυτή η οργανωτική ευελιξία, σε συνδυασμό με την έμφαση στην ποιότητα του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού (με καλές εργασιακές σχέσεις) διευκολύνουν τόσο την εξειδίκευση στην παραγωγή, όσο και στην εξειδίκευση στο marketing (στοχεύοντας σε μικρά τμήματα της αγοράς) (Λυμπεράκη, 1992).

1.4.2. Άλλες περιπτώσεις στον διεθνή χώρο

Από την εκτενή ανάλυση, προκύπτει, ότι το φαινόμενο της Τρίτης Ιταλίας, αποτελεί το πιο επιτυχημένο μοντέλο εφαρμογής του παραγωγικού συστήματος της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, γι'αυτό και λειτουργεί ως το πλέον στέρεο σημείο πυκνής αναφοράς της βιβλιογραφίας. Βεβαίως, η περίπτωση της Τρίτης Ιταλίας δεν είναι η μοναδική. Ένας αυξανόμενος αριθμός περιοχών μπορούν να καταταγούν μεταξύ εκείνων, που έχουν απαντήσει με επιτυχία στην κρίση των παλαιών βιομηχανικών δομών, που χαρακτηρίζονται από οικονομίες κλίμακας, σταθερή ζήτηση και τυποποιημένη παραγωγή (Petraikos, 1996).

Στην Γερμανία...

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των μηχανοκατασκευών σε αρκετές περιοχές της Δυτικής Γερμανίας (Baden-Wurtemberg, Rheinland στα δυτικά και νότια του Ruhr, Algaeu, Siegerland και κάποιες ακόμη περιοχές στη βόρεια Γερμανία) (Herrigel,1987). Σ' αυτές τις περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με περιοχές όπου κυριαρχούν συντριπτικά οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις και όπου η ύφεση του κλάδου αντιμετώπιστηκε δυναμικά. Η βιομηχανική δομή μπορεί να παρασταθεί σαν χαλαρή ομοσπονδία ανάμεσα σε ανεξάρτητους και εξειδικευμένους μικρομεσαίους παραγωγούς με πυκνούς δεσμούς συνεργασίας και συμπληρωματικότητας. Μέσα στα πλαίσια αυτά οι σχέσεις δεν είναι προσδιορισμένες αλλά αποτελούν αντικείμενο συνεχούς επαναδιαπραγμάτευσης και συνεννόησης. Αν και στο επίπεδο της κάθε επιχείρησης

υπάρχει μικρός βαθμός κάθετης ολοκλήρωσης, στο επίπεδο της περιοχής συνολικά το τοπικό βιομηχανικό παραγωγικό σύστημα έχει να επιδείξει πυκνό δίκτυο κάθετων και οριζόντιων διασυνδέσεων. Οι συμπληρωματικές αυτές συνδεδεμένες λειτουργίες οφείλουν τον συντονισμό και την συνοχή τους σε έναν εξωτερικό σκελετό που συγκροτείται από δημόσιους και ιδιωτικούς οργανισμούς/ιδρύματα. Η ύφεση της δεκαετίας του '70 στον κλάδο και η ευμεταβλητότητα της αγοράς επέβαλαν μία αναδιαρθρωτική στρατηγική, που συνίσταται σε μία στροφή προς α) αυξανόμενη ευελιξία τύπων και ποσοτήτων, β) εξειδίκευση, και γ) αναβάθμιση της ποιότητας των προϊόντων. Ο μετασχηματισμός της μικρής βιομηχανίας από παραδοσιακής σε υψηλής τεχνολογίας συντελέστηκε μεν από την βαθμιαία εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και στην διάθεση των προϊόντων όμως παράλληλα συμπληρώθηκε σημαντικά και από την τόνωση των υπεργολάβικών σχέσεων. Από την ουσιαστική ανάπτυξη των υπεργολάβικών αυτών σχέσεων αναπτύχθηκαν άτυποι αλλά βασικοί κανόνες συνεργασιών, ένα de facto σύστημα διάχυσης τεχνογνωσίας και ειδικότητων, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις προέκυψαν και νέες ρυθμίσεις σε θεσμικό επίπεδο, με την ενίσχυση της προσπάθειας πιστωτικής υποστήριξης των επενδυτικών πρωτοβουλιών των επιχειρήσεων (περιοχή Baden-Wurtemberg) (Herrigel 1987).

... και σε άλλες περιοχές με Ευέλικτες διαδικασίες

Από την μυθική πλέον Silicon Valley και την Route 128 (Scott 1988a, 1988b, Saxenian 1990, 1994) έως τα Επιστημονικά Πάρκα του Ηνωμένου Βασιλείου, της Ολλανδίας και του Βελγίου (Komninos 1992, Monk 1988, Sunman 1987, Rowe 1988, Witholt 1985, Mercier 1985, Van Dierdonk et.al., 1991), τις Τεχνοπόλεις της Γαλλίας (DATAR 1988, Kerorguen 1985, Lacave 1989, De Courson 1985, Quere 1990) και τα Επιχειρηματικά Κέντρα Καινοτομίας της Γερμανίας και αλλού (Allesch 1985, Merlant 1985, EBN 1985, CEC 1989, Dose & Drexler 1988, Business Week 1988), ένας αναπτυσσόμενος αριθμός περιοχών που βρίσκονται έξω από τα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα σχεδιάζουν και χρησιμοποιούν στρατηγικές που απαντά στην κρίση. Σε αρκετές από αυτές τις περιπτώσεις η έμφαση δίνεται στην ευελιξία, στην μικρή κλίμακα, στο καινοτομικό περιβάλλον τα δίκτυα ανάπτυξης, την παροχή υπηρεσιών διευκόλυνσης, χρηματοδότησης κλπ καθώς και πληροφόρησης, ενημέρωσης κλπ. και την διασύνδεση της επιστημονικής έρευνας με την διαδικασία παραγωγής και την αγορά (Petraikos 1996).

1.4.3. Η Ευέλικτη Εξειδίκευση στην Ελλάδα

Η αναζήτηση πολιτικών, που έχουν σχέση με την οργανωμένη και συνειδητή ανάπτυξη μορφών ευέλικτης εξειδίκευσης στην Ελλάδα, δεν είναι υπόθεση με άμεσα ανιχνεύσιμο αποτέλεσμα. Το γεγονός, ότι η εφαρμογή ανάλογων πολιτικών αφορά ένα ευρύ σύνολο μέσων, ενεργειών και δράσεων που ανήκουν στο πλαίσιο μίας άμεσης βιομηχανικής πολιτικής καθώς και ότι μία τέτοια πολιτική έχει μία διαχρονική απουσία από την χώρα μας, τουλάχιστον στον βαθμό της συνέχειας, της συνέπειας, του περιεχομένου και της φιλοσοφίας, που απαιτείται για να είναι αποτελεσματική, είναι σαφές ότι και η ευέλικτη εξειδίκευση εμφανίζεται στον παραγωγικό

μηχανισμό με σποραδικό και απρογραμματίστο τρόπο και τις περισσότερες φορές με την μορφή αμυντικού εργαλείου απέναντι στον ανταγωνισμό. Η άμεση βιομηχανική πολιτική στοχεύει ευθέως στις συνθήκες παραγωγής και διακίνησης, προώθησης, εμπορίας (marketing) (διάθρωση βιομηχανίας, τεχνολογία, απασχόληση και χρήση επενδυμένου κεφαλαίου, διοικητική επάρκεια, κλπ). Στα εργαλεία της περιλαμβάνονται τα επενδυτικά κίνητρα, η παροχή κατάλληλης υποδομής, η ενίσχυση των εξαγωγών, η προστασία επιλεγμένων τμημάτων της αγοράς, οι κρατικές προμήθειες, η έρευνα ή /και η ανάπτυξη, οι ρυθμίσεις γύρω από την τυποποίηση και τις ποιοτικές προδιαγραφές, οι έλεγχοι στον ανταγωνισμό (συγχωνεύσεις, έλεγχοι τιμών), η παραγραφή χρεών και οι ρυθμίσεις γύρω από το ύψος των αποσβέσεων, η επιμόρφωση προσωπικού και η επιδότηση θέσεων εργασίας (Λυμπεράκη - Τραυλός, 1993). Ασφαλώς, μία αναλυτική, κριτική προσέγγιση του τρόπου που ιεραρχήθηκαν, προωθήθηκαν και εφαρμόστηκαν διάφορα μέσα, που μπορούν να στεγαστούν υπό τον γενικό τίτλο 'Βιομηχανική Πολιτική στην Ελλάδα' δεν είναι του παρόντος, δεδομένου ότι εν προκειμένω ζητούμενο είναι η παράθεση στοιχείων από την ελληνική εμπειρία, που να αποδεικνύουν την παρουσία μέτρων, ενεργειών και πρωτοβουλιών, που να ενισχύουν δυναμικές αποκατάστασης της ευέλικτης εξειδίκευσης.

Σε επίπεδο κρατικής μέριμνας, έχουν κατά καιρούς εφαρμοσθεί, έστω και αποσπασματικά ή και ασυνάρτητα, μέτρα που διευκολύνουν την επιχείρηση μικρής κλίμακας να αποκτήσει ερείσματα στον χώρο της αγοράς και να μπορέσει, αξιοποιώντας τα πλεονεκτήματα του μεγέθους της, να αντιμετωπίσει τις πιέσεις από τον ανταγωνισμό. Μία σειρά μέτρων, αυτής της φύσης, όπως ο χαμηλότοκος δανεισμός της Βιοτεχνίας από ειδικά κεφάλαια, με την εγγύηση του Δημοσίου, η επιχορήγηση των επενδυτικών σχεδίων μέσω των αναπτυξιακών νόμων, η δημιουργία βιοτεχνικών πάρκων, η επιδότηση των εξαγωγικών δραστηριοτήτων, η ενίσχυση της συμμετοχής των επιχειρήσεων σε διεθνείς εκθέσεις και η πρόβλεψη πόρων σε μεγάλα αναπτυξιακά προγράμματα, για λογαριασμό των ΜΜΕ, όπως το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα για την Βιομηχανία, είναι οι κυριότερες από τις παρεμβάσεις, που άσκησε το κράτος και έστω και με μη συνειδητοποιημένο τρόπο ενίσχυσε την ευελιξία των επιχειρήσεων μικρού και μεσαίου μεγέθους. Άλλες ενέργειες του κράτους, που δεν είχαν την αναμενόμενη απόδοση, αν και θα μπορούσαν να αποτελέσουν την лоκομοτίβα μίας σειράς μέτρων και ενεργειών για την ενίσχυση της ευέλικτης εξειδίκευσης στην χώρα είναι η πλήρως ή η μερικώς αποτυχημένη σταδιοδρομία παρεμβατικών οργανισμών. Πλήρης υπήρξε η αποτυχία των οργανισμών ΠΡΟΜΕΤ., (θυγατρική του ΕΟΜΜΕΧ, η οποία ιδρύθηκε με βασικό σκοπό να παρεμβληθεί στον χώρο του εισαγωγικού εμπορίου για την εξομάλυνση των τιμών, κυρίως των πρώτων υλών, π χ ξυλείας, επ'ωφελεία των μικρών παραγωγών) και ΕΜ.Π.Ο., (δημιουργήθηκε από το Υπουργείο Εμπορίου με σκοπό να ελέγξει τις τιμές εισαγομένων προϊόντων, ώστε να διευκολυνθεί το λιανικό εμπόριο και οι μικροί παραγωγοί) εξ αιτίας του γεγονότος ότι, χωρίς να εξηγηθεί στις μικρές επιχειρήσεις η σκοπιμότητα ίδρυσής τους, επιβλήθηκαν στην αγορά, έχοντας ως αιχμή την πάταξη της ασυδοσίας και της κερδοσκοπίας των χονδρεμπόρων. Αντί, δηλαδή, να προβληθεί η λειτουργική τους σχέση, με συγκεκριμένους χώρους της αγοράς, παρουσιάστηκαν ως ιδεολογικο-πολιτικές αιχμές, για την διεμβόλιση ενός κοινωνικά άδικα δομημένου πεδίου: Του πεδίου της οικονομίας.

Καμία, δηλαδή, άλλη αποστολή τους δεν προβλήθηκε, αν και ο ρόλος, που θα μπορούσαν να παίξουν είχε τα περιθώρια να είναι ρηξικέλευθος, τουλάχιστον για την ελληνική πραγματικότητα. Τελικά, ο Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., που προσπάθησε να διαχειριστεί αυτά τα παρεμβατικά σχήματα, αν και η συγκυρία του επέτρεπε να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες, λόγω των διοικητικών αγκυλώσεων που τον διακρίνουν, ως δημόσιο οργανισμό, και η εξάρτησή του από τις εκάστοτε πολιτικές αναδιατάξεις, δεν του επέτρεψαν να διαθέτει την οικονομική αυτόρκεια και να ασκεί μία σύγχρονη και θετική, παρεμβατική πολιτική στον χώρο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Αντίθετα, υπάρχουν περιπτώσεις, που το τελικό αποτέλεσμα των παρεμβατικών του ενεργειών είχε και έχει ακόμη και αρνητικό αντίκτυπο στις μικρές επιχειρήσεις.

Άλλες κρατικές πολιτικές άμεσης ή έμμεσης ενίσχυσης, που δεν απευθύνονται αποκλειστικά προς τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, αλλά τελικά διευκολύνουν σημαντικά την λειτουργία τους, στην αγορά, είναι οι παντοειδούς τύποι ρυθμίσεων, κυρίως οικονομικών υποχρεώσεων των επιχειρήσεων προς το δημόσιο και προς τους ασφαλιστικούς οργανισμούς. Βεβαίως, τα μέτρα αυτά αν και πρόσκαιρα λειτουργούν ανακουφιστικά για τις επιχειρήσεις, μακροπρόθεσμα συνεργούν στην κακοδιαχείριση, η οποία προσδοκά την κρατική παρέμβαση για την αποκατάσταση των όρων της επιχειρηματικής επιβίωσης. Στους αναπτυξιακούς νόμους των παρελθόντων ετών υπήρχε αρκετός χώρος για την επιδότηση των επενδυτικών πρωτοβουλιών των πολύ μικρών επιχειρήσεων. Ο ισχύων, όμως, περιορίζει αυτόν τον χώρο, με αρκετά δραστικό τρόπο, δεδομένου ότι για να επιδοτηθεί κάποιο επενδυτικό σχέδιο, το οποίο αφορά την δημιουργία μίας βιοτεχνικής μονάδας θα πρέπει να έχει προϋπολογισμό ύψους τουλάχιστον 45 εκ.δρχ. Δηλαδή, αποκλείονται πλέον τα εγχειρήματα μικρής κλίμακας.

Εξετάζοντας τα μέσα και τις συμπεριφορές, που επιλέγουν οι ίδιες οι επιχειρήσεις, ώστε να αποκτήσουν χαρακτηριστικά ευελιξίας και εξειδίκευσης, θα μπορούσε εξ αρχής να κριθεί, ότι, οι περισσότερες εξ αυτών, χαρακτηρίζονται από μία αμυντική λογική. Μία λογική, που προσπαθεί να μειώσει, με ευκαιριακό τρόπο, το τελικό κόστος του προϊόντος, και αρνείται να προσαρμοσθεί στους σύγχρονους κανόνες της αγοράς. Οι κυριότερες και χαρακτηριστικότερες από τις καταγεγραμμένες αυτές συμπεριφορές είναι η ευρεία φοροδιαφυγή, φοροκλοπή και εισφοροδιαφυγή. Από τις κλασικότερες περιπτώσεις είναι η κατακράτηση του ΦΠΑ και η μη απόδοση των ασφαλιστικών εισφορών στους αρμόδιους οργανισμούς. Τα τελευταία χρόνια, με την αθρόα εισβολή των λαθρομεταναστών, η απασχόληση αυτών είναι το πλέον σύνηθες φαινόμενο. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή η απασχόληση είναι παράνομη, δεδομένου ότι οι εργαζόμενοι αυτής της κατηγορίας είναι αμειβόμενοι με ιδιαίτερα χαμηλά ημερομίσθια και χωρίς ασφαλιστική κάλυψη. Να σημειωθεί, ότι, επειδή η λαθρομετανάστες πιέζουν τους μισθούς της αγοράς προς τα κάτω, αναγκαστικά προσαρμόζονται προς αυτούς και οι παράνομα εργαζόμενοι μη λαθρομετανάστες. Μέσα στα πλαίσια της αμυντικής αυτής συμπεριφοράς, σύνηθες, επίσης, είναι το φαινόμενο της παράνομης αντιγραφής προϊόντων, που επιτυχώς κυκλοφορούν στην αγορά, με συσκευασίες, που στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι πανομοιότυπες προς εκείνες των αυθεντικών προϊόντων, με μοναδικό σκοπό την παραπλάνηση της προτίμησης του καταναλωτικού κοινού. Τέλος, ο τρόπος κοστολόγησης, που εφαρμόζουν οι μονάδες, των

οποίων οι εργαζόμενοι προέρχονται, κατά πλειοψηφία ή εν'όλω από το στενό ή το ευρύ οικογενειακό περιβάλλον, παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα να μην συνυπολογίζει το σύνολο ή μέρος του εργατικού κόστους στο κόστος του προϊόντος. Συνήθως, το κόστος αυτό συνυπολογίζεται στο κέρδος. Ανάλογη μεταχείριση έχουν η ιδιόκτητη επαγγελματική στέγη, τα ιδιόκτητα μεταφορικά μέσα κλπ.

Ωστόσο, για την αποκατάσταση ολόκληρης της εικόνας, είναι σκόπιμο να υπογραμμιστεί, ότι, σε μικρότερη ασφαλώς κλίμακα, έχουν αποτυπωθεί βήματα, που αναδεικνύουν και συμπεριφορές με επιθετική διάθεση, οι οποίες έχουν στεφθεί με επιτυχία. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ολόκληροι κλάδοι εμφανίζουν συνεχώς και περισσότερο ευέλικτη εξειδίκευση, αφομοιώνοντας παραγωγικές μεθόδους και αποκαθιστώντας συνεργατικές σχέσεις, που βοηθούν προς αυτή την κατεύθυνση. Χαρακτηριστικές είναι οι παρακάτω περιπτώσεις

1. Του κλάδου των βαρέων μεταλλικών κατασκευών (οι μεγάλες μονάδες του κλάδου, που είχαν μία καθετοποιημένη διάταξη, έχουν σπάσει σε μικρότερες ευέλικτες και εξειδικευμένες παραγωγικές επιχειρήσεις, έχοντας αυτές κρατήσει τμήματα στα οποία έχουν υψηλή τεχνογνωσία και επιβάλλοντας στις μικρές, με τις οποίες αναπτύσσουν οριζόντιες σχέσεις υπεργολαβίας, την απορρόφηση νέας τεχνολογίας και την αποδοχή συστημάτων διασφάλισης της ποιότητας).

2. Του κλάδου του επίπλου (το πλήθος των επιχειρήσεων του κλάδου έχουν διαταχθεί σε μία τέτοια παραγωγική συνεργατική γραμμή, που έχει προσδώσει σοβαρά στοιχεία ευέλικτης εξειδίκευσης. Οι επιχειρήσεις έχουν πάψει πλέον να παράγουν όλοι την γκάμα των επίπλων του νοικοκυριού. Αυτό που συμβαίνει είναι άλλες επιχειρήσεις να παράγουν μέρη επίπλων, τα οποία προωθούνται σε επιχειρήσεις, που είναι εξειδικευμένες στην συναρμολόγηση, και άλλες επιχειρήσεις παράγουν ένα είδος μόνον επίπλου, και για να αποκτήσουν ολόκληρη την γκάμα των επίπλων του νοικοκυριού, το ανταλλάσσουν με εκείνα άλλων παραγωγών, που επίσης παράγουν ένα μόνο είδος επίπλου).

3. Του κλάδου του ενδύματος (είναι γνωστή η σχέση του κλάδου με την κατ' οίκον εργασία και τις αναθέσεις παραγγελιών από το εξωτερικό με το σύστημα της ενεργητικής τελειοποίησης και επανεξαγωγής).

4. Του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας (οι επιχειρήσεις έβγαλαν από την παραγωγική τους διαδικασία φάσεις, όπως της εκκόκκισης, της βαφής, της λεύκανσης, του λαναρίσματος κ.α. και έδωσαν την δυνατότητα της δημιουργίας μικρών εξειδικευμένων μονάδων).

5. Του κλάδου των φαρμάκων και των καλλυντικών (αυτό που έχει συμβεί είναι οι μεγάλες επιχειρήσεις να μη διαθέτουν πλέον, σχεδόν καμία από αυτές, παραγωγικές μονάδες, οι οποίες ανήκουν σε υπεργολάβους, που παράγουν για όλες τα γνωστά εμπορικά ονόματα της αγοράς).

Προοπτικά, φαίνεται ότι υπάρχει η δυνατότητα εμπλουτισμού των εργαλείων, που θα συμβάλλουν στην υποβοήθηση της περαιτέρω ενίσχυσης της ευέλικτης εξειδίκευσης, δεδομένου ότι, ήδη, βρίσκονται σε εξέλιξη ενέργειες, που συντείνουν προς αυτό. Ειδικότερα, μεταξύ αυτών των εργαλείων αναφέρονται μία κοινότητα Τεχνολογικών Πάρκων, που αρχίζουν να λειτουργούν, νεοδημιουργούμενοι μηχανισμοί διαχείρισης της καινοτομίας και διάχυσης της τεχνογνωσίας

(innovation relay centres), 'θερμοκοιτίδες' (incubators) για την ανάπτυξη νέων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, δικτύων ανάπτυξης υπεργολαβικών σχέσεων και διεθνή οικονομικά παρατηρητήρια, που θα έχουν ως αποστολή την καταγραφή των μεταβολών και των ευκαιριών στις διεθνείς αγορές και την ενημέρωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων για τις δυνατότητες ανάπτυξης της εξαγωγικής τους δραστηριότητας.

1.5. Συνθέτοντας την εικόνα

Από την συνοπτική παράθεση χαρακτηριστικών περιπτώσεων εφαρμογών, όπου η Ευέλικτη Εξειδίκευση έχει περάσει με επιτυχία πλέον αν όχι ως το διάδοχο παραγωγικό μοντέλο της μεταφορντικής περιόδου, οπωσδήποτε ως το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του μεταφορντικού παραγωγικού μοντέλου (συζήτηση γι' αυτό γίνεται σε παρακάτω κεφάλαιο) αναδεικνύονται με σαφήνεια ορισμένα βασικά στοιχεία ταυτοποίησης όλης αυτής της παραγωγικής διεργασίας, που αναμφισβήτητα, κινείται πέραν των στενών ορίων των οικονομικών/παραγωγικών σχέσεων. Καταλαμβάνει έναν χώρο θεσμοποιημένων σχέσεων, που εν τέλει ολοκληρώνονται μέσα από μία σειρά αλληλεξαρτήσεων, οι οποίες ισχύουν έχοντας αποδεχτεί ως κύριο συστατικό τους στοιχείο την συναινετική προσέγγιση των δεδομένων του επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Η εφαρμογή του όρου της απορύθμισης όχι μόνον στην παραδοσιακή επιχειρησιακή δομή και διάρθρωση (ρόλοι, κανόνες, αποφάσεις, συμμετοχικότητα κλπ) αλλά και στις σχέσεις του κεφαλαίου-εργοδότη με τις άλλες περιβάλλουσες την επιχείρηση δυνάμεις (εργασία, κεφάλαια, πίστη, τεχνολογία κλπ) προϋποθέτει την απαραίτητη ύπαρξη αυτής της συναινετικής διαδικασίας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι από όσα στα προηγούμενα εδάφια έχουν αναφερθεί ως επιτυχημένες εφαρμογές της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, είναι διάχυτο το στοιχείο της κοινωνικής αλληλεξάρτησης και της αλληλεγγύης, που μπορεί να είναι ακόμη και αναγκαστική, με μορφές, μάλιστα, που ξενίζουν σε ορισμένες περιπτώσεις δεδομένου ότι ξεφεύγουν από τον κλασικό, παγιωμένο τρόπο που εμφανίζονται συνήθως στις σύγχρονα οργανωμένες κοινωνίες.

Η εργασία

Πρώτον, η εργασία ξεφεύγει από τα γνωστά τυποποιημένα όρια και παρουσιάζει χαρακτηριστικά, που το σύγχρονο κοινωνικό κράτος τα αντιμετωπίζει ως παρενέργειες, που πρέπει να αποφεύγονται. Η μαύρη αγορά εργασίας, η φοροδιαφυγή, η εισφοροαποφυγή και γενικά η αποφυγή της εφαρμογής συνήθων κανόνων και υποχρεώσεων, ώστε να μειώνεται η συμμετοχή της ανελαστικής δαπάνης της εργασίας στο τελικό κόστος του προϊόντος, να συρρικνώνεται το παραγωγικό κόστος και να ελέγχεται με ευχέρεια το κέντρο κόστους της εργασίας, αποτελούν εργαλεία διατήρησης της τιμής του προϊόντος σε ανταγωνιστικά επίπεδα. Δεύτερον, η εργασία παρέχεται αρκετά εκτεταμένα με μη συνήθη τρόπο, είτε με μειωμένο ωράριο, είτε εκτός εργοστασίου (συνήθως κατ' οίκον), είτε κατ' αποκοπή. Τρίτον, ο ρόλος και η σημασία των εργατικών συνδικάτων μειώνεται σε σχέση με τον παρεμβατικό ρυθμιστικό έργο, που ιστορικά επιτελούν. Το κενό καταλαμβάνουν οικονομικές συμφωνίες με βάση την συμβολή

της εξατομικευμένης εργασίας και ικανότητας στην παραγωγική διαδικασία, γεγονός που αφενός καθιερώνει έναν κώδικα συμφωνίας επί των αμοιβών και αφετέρου αναδεικνύει νέους μηχανισμούς διαμόρφωσης της αμοιβής της εργασίας, που είναι οι δεξιότητες, η γνώση και η εμπειρία που κατέχει.

Η παραγωγή

Πρώτον, ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός κυριαρχείται από ευέλικτης και πολλαπλής χρήσης τεχνολογίες παραγωγής, αντί για εξειδικευμένα μηχανήματα συγκεκριμένης χρήσης, ώστε να είναι δυνατή η συνεχής προσαρμογή του στις εντολές της ζήτησης. Δεύτερον, η αποτελεσματική λειτουργία του εξοπλισμού αυτού στηρίζεται στην συνεχή καινοτομία, που με την σειρά της εξαρτάται σημαντικά από τις δεξιότητες της εργασίας. Η επίτευξη των εσωτερικών οικονομιών κλίμακας δεν αποτελεί, υπ'αυτές τις προϋπόθεσης, πρώτης προτεραιότητας επιδίωξη. Τρίτον, οι σχέσεις παραγωγής ξεφεύγουν από το τυπικό ιεραρχικό μοντέλο και μορφοποιούνται με βάση το μερίδιο συμβολής στην διαμόρφωση του τελικού αγαθού υπό πραγματικούς όρους. Το καθεστώς των σχέσεων ορίζεται επαρκώς έξω από την διατεταγμένη γραφειοκρατία, με την επιβαλλόμενη αμεσότητα για την αποτελεσματική και με ευέλικτο τρόπο λειτουργία της επιχείρησης. Τέταρτον, η εντατική απορρόφηση σύγχρονης τεχνολογίας, που συνεπάγεται υψηλές επενδυτικές δαπάνες στον βαθμό που δεν είναι επιτεύξιμη ούτε και σκόπιμη υποκαθίσταται από επιτυχημένες οριζόντιες και κάθετες υπεργολαβικές σχέσεις. Γύρω από τις επιχειρήσεις αναπτύσσεται ένα πυκνό δίκτυο διεπιχειρησιακών σχέσεων, μέσα από τον ιστό του οποίου κοινωνικοποιείται το προϊόν της γνώσης και της εμπειρίας της παραγωγικής διαδικασίας. Πέμπτον, η μικροηλεκτρονική, η πληροφορική και οι τηλεπικοινωνίες αποτελούν βασικό συγκολλητικό υλικό, που συμβάλλει στην ελαστικοποίηση της παραγωγικής και διοικητικής δομής της επιχείρησης, με παράλληλη ενίσχυση της αποτελεσματικότητάς της.

Η αγορά

Πρώτον, η προσέγγιση της αγοράς γίνεται με την επιδίωξη της ικανοποίησης συγκεκριμένων επιθυμιών της ζήτησης, αδιακρίτως αν ο όγκος είναι μεγάλος ή μικρός. Δεύτερον, η πρόσβαση στην αγορά εξασφαλίζεται όχι απαραίτητα από την χαμηλή τιμή πώλησης, αλλά από την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών και προδιαγραφών ποιοτικών, αισθητικής, εφαρμογών κλπ, που προτάσσουν τμήματα του αγοραστικού κοινού. Τρίτον, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι οι επιχειρήσεις της Ευέλικτης Εξειδίκευσης δεν επιδιώκουν να φορμάρουν καταναλωτικά πρότυπα, εξαρχής, ώστε να μπορούν να ελέγξουν την καταναλωτική συμπεριφορά και συνεπώς να έχουν εξασφαλισμένη την μαζική ζήτηση. Αντίθετα, ανιχνεύουν, στον χώρο της κατανάλωσης, τα χαρακτηριστικά των επιθυμιών που η ζήτηση θα ήθελε να εισπράξει από το κύκλωμα της προσφοράς και τα αναδεικνύουν μέσα από τα προϊόντα τους. Είναι μία συνεχής και γόνιμη διερεύνηση, που λόγω των σοβαρών ερεθισμάτων που παράγει είναι ζωτική για τις επιχειρήσεις. Τέταρτον, ως εκ τούτου, η παρουσία στην αγορά και η ανταπόκριση στους κανόνες του ανταγωνισμού, για τις μονάδες αυτής της κατηγορίας, είναι μία υπόθεση αφενός συνεχούς ανάδειξης των καταναλωτικών αναγκών εισοδηματικών ομάδων με συγκεκριμένες απαιτήσεις

και αφετέρου της εξασφάλισης ομαλής συνεργασίας μεταξύ της εργασίας, της τεχνολογίας και της καινοτομίας για την ανταπόκριση στα σήματα της αγοράς.

Το Κράτος (Κεντρική, περιφερειακή, τοπική κυβέρνηση)

Πρώτον, στις περιοχές, όπου το στοιχείο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης έχει περάσει στον παραγωγικό κορμό, το Κράτος ασκεί παρέμβαση, υφιστάμενο όμως των γνωστών κευσιανών αρχών. Παρεμβαίνει, όχι για να προστατέψει μεμονωμένες επιχειρήσεις, δανειοδοτώντας, χαριστικά, ή επιδοτώντας ανεξέλεγκτα. Στην προκειμένη περίπτωση το Κράτος (υπό οποιαδήποτε διάσταση), επεμβαίνει ρυθμιστικά, για να διευκολύνει την λειτουργία ολόκληρου του παραγωγικού συστήματος. Δεύτερον, η στάση αυτή του Κράτους, ουσιαστικά, σηματοδοτεί κινήσεις αναπροσδιορισμού του ρόλου του και αναπροσαρμογής βασικών του λειτουργιών, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η αποχώρηση από χώρους, που η παρουσία του εθεωρείτο δεδομένη, όπως η άσκηση παρέμβασης, στις διάφορες αγορές (εργασίας, χρήματος, διακίνησης προϊόντων, διαμόρφωσης τιμών). Ο νέος αυτός ρόλος είναι ενδεχόμενο να περιλαμβάνει ακόμη και την άμβλυση της παρουσίας του κράτους πρόνοιας, γεγονός που μετατρέπει την δεδομένη μέχρι πρόσφατα παρέμβασή του σε επικουρική. Τρίτον, οι τοπικές κυβερνήσεις επιτυγχάνουν να παίξουν αναπτυξιακό ρόλο, παρεμβαλλόμενες μεταξύ των κοινωνικών εταίρων και συμμετέχοντας αποφασιστικά στην εξασφάλιση της αναγκαίας συναίνεσης για την λειτουργία του μοντέλου, διαχέοντας, παράλληλα, τις δικές τους χαρακτηριστικές επιδιώξεις στην ποικιλία των μέτρων, που συνθέτουν αυτή την συνθήκη, ανάλογα με την δική τους κομματική τοποθέτηση (π.χ. συμφωνία μη απολύσεων, ύψους μισθών κλπ). Τέταρτον, γενικά, η αποδοχή της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, ενός φύσει και θέσει αντιγραφειοκρατικού μοντέλου, δεν φαίνεται να είναι κατορθωτή από μία κρατική διοίκηση, που την χαρακτηρίζει η γραφειοκρατία, οι αγκυλώσεις στις αποφάσεις και η αναποτελεσματικότητα. Χρειάζεται ο εμπλουτισμός της διοικητικής γραφειοκρατίας από στοιχεία εκσυγχρονισμού και απορύθμισης, ώστε το μοντέλο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης να αρχίσει να απορροφάται και από το φορντικό κράτος.

Το χρηματοπιστωτικό σύστημα

Πρώτον, το πιστωτικό σύστημα και γενικά το παραδοσιακό χρηματοπιστωτικό σύστημα εμφανίζει, λόγω των έντονων πιέσεων που δέχεται από τις σύγχρονες ανάγκες της αγοράς, συνοδευόμενο και από νέους πιστωτικούς φορείς, έντονη διάθεση προσαρμογής στις νέες επιχειρηματικές φόρμες. Δεύτερον, ξεφεύγοντας από τα παραδοσιακά, φτωχά, σε ποικιλία, τραπεζικά προϊόντα, που στηρίζονταν μοναδικά στις εγγύες πιστώσεις, προσφέρουν νέα και ευέλικτα, που μπορούν να αντικρίσουν τις πραγματικές ανάγκες της αγοράς. Κεφάλαια για επιχειρηματικό ξεκίνημα, για υψηλό επιχειρηματικό κίνδυνο, για επενδύσεις μέσω χρονομίσθωσης, για διαφύλαξη από τον εξαγωγικό κίνδυνο, κλπ αποτελούν εργαλεία ευέλικτα, που μπορούν να προσφέρουν αποτελεσματική βοήθεια στην καινοτομία, ευέλικτη, αντιγραφειοκρατική επιχείρηση.

Το Κεφάλαιο

Πρώτον, το κεφάλαιο συνεχίζει να επιδιώκει τον νομοτελειακό του στόχο: το κέρδος, και μέσω αυτού την ανάπτυξη της επιχείρησης. Ωστόσο, εκ των πραγμάτων φαίνεται ότι ο στόχος αυτός περιβάλλεται με στοιχεία κοινωνικής ευαισθησίας, η οποία πηγάζει από τις σύνθετες σχέσεις που αναπτύσσει το κεφάλαιο με τον δραστήριο κοινωνικο-πολιτικό περίγυρο. Είναι αυτονόητο ότι η διαίρεση κεφάλαιο-εργασία είναι λιγότερο σαφής, καθώς στις διάφορες φάσεις της επαγγελματικής του ζωής ένα άτομο μπορεί να βρεθεί αρκετές φορές και από την μία και από την άλλη μεριά της σχέσης. Αυτή η κινητικότητα μειώνει τις τάσεις αναπαραγωγής ταξικών σχέσεων. Δεύτερον, οι σχέσεις του με την εργασία είναι σχετικά αποφορτισμένες και έχει να αντιμετωπίσει έναν χώρο συνδικαλιστικά απομαζικοποιημένο, αλλά συνειδητοποιημένο και απαιτητικό σε ότι αφορά τα προσόντα του και τις απολαβές του. Τρίτον, η ανάπτυξη των ιστών των διεπιχειρησιακών δικτύων δίνει την ευκαιρία στους επιχειρηματίες αφενός να αναπτύξουν διαδρόμους ανταλλαγής γνώσεων και εμπειρίας βασισμένους στην επιχειρηματική αλληλεγγύη και αφετέρου να συμπτήξουν ισχυρούς συλλογικούς οργανισμούς μέσω των οποίων να επιδιώκουν, άμεσα διεκδικώντας, την βελτίωση των όρων λειτουργίας των επιχειρήσεών τους. Τέταρτον, συναφές με το ανωτέρω, είναι και η μαζική προσφυγή των επιχειρήσεων στην χρήση ενιαίων υπηρεσιών marketing, λογιστικής παρακολούθησης, προμηθειών, διανομής, έρευνας αγοράς, συστημάτων διασφάλισης ποιότητας κλπ., γεγονός, που όχι μόνον διατηρεί το κόστος χρήσης των υπηρεσιών αυτών σε χαμηλά και αντιμετωπίσιμα επίπεδα, αλλά εισάγει και καθιερώνει με ανθεκτικό τρόπο τα κοινοπρακτικά επιχειρηματικά σχήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ Ή ΜΙΑ ΜΕΤΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΥ;

Παρακολουθώντας την συλλογιστική, που αναπτύσσεται στο παραπάνω κείμενο, και τα στοιχεία που παρατίθενται, προβάλλει η βεβαιότητα, ότι η φύση του παραγωγικού συστήματος έχει αλλάξει, με αρκετά θεμελιακό τρόπο από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Όλοι συμφωνούν ότι μία από τις βασικές αλλαγές είναι ο τρόπος με τον οποίο παράγονται τα αγαθά και οι υπηρεσίες. Νέες τεχνολογίες και νέες εργασιακές διαδικασίες έχουν δημιουργήσει επανάσταση στην βιομηχανία και στο γραφείο, και έχουν διαφοροποιήσει τις κοινωνικές σχέσεις στην εργασία. Όμως, καθόλου υποδεέστερες δεν είναι οι αλλαγές και στο τί παράγεται, πού γίνεται η παραγωγή του και από ποιόν παράγονται αυτά τα αγαθά και οι υπηρεσίες. Οι αλλαγές αυτές έχουν ως αποτέλεσμα να επέρχονται μεταβολές στην κλαδική κατανομή της εργασίας, με την απομάκρυνσή της από την βιομηχανική παραγωγή και την προώθησή της στην παραγωγή υπηρεσιών. Μεγάλες εργατοβόρες εγκαταστάσεις παραχωρούν την θέση τους σε μικρές. Η ανεργία, η αυτοαπασχόληση, η απασχόληση των γυναικών και των εθνικών μειονοτήτων παρουσιάζουν αύξηση. Οι τεχνολογικές καινοτομίες έχουν δημιουργήσει νέα επαγγέλματα ενώ ταυτόχρονα έχουν υπονομεύσει άλλα παλαιότερα. Πολλά από τα λεγόμενα κεκτημένα, που

προσπάτευαν τα δικαιώματα και τα προνόμια των εργαζομένων, έχουν εξαφανιστεί. Η παραγωγή, με αυξητικό ρυθμό, προσανατολίζεται προς τις διεθνείς αγορές, καθώς ένα μεγάλο μέρος των μαζικών αγορών παραχωρήθηκε σε μη Ευρωπαίους παραγωγούς (Fielding, 1994.).

Οι σοβαρές αυτές μεταβολές, που δεν έμειναν μόνον στην φάση της παραγωγής, αλλά επεκτάθηκαν και πέραν αυτής, καθόρισαν μία νέα περίοδο σχέσεων, αποστασιοποιημένων εκείνων του φορντικού παραγωγικού μοντέλου- όπου η οικονομία και η κοινωνία έχουν σαφώς διακριτούς ρόλους-, και προσανατολισμένων σε ένα καθεστώς συσσώρευσης με νέα παραγωγικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, που, για άλλους θεωρητικούς εκφράζει ένα νέο μοντέλο, αυτό της 'ευέλικτης εξειδίκευσης' ενώ για άλλους αποτελεί μία μετάλλαξη του φορντικού μοντέλου σε μία μετα-φορντική έκδοση. Δηλαδή, στην δεύτερη περίπτωση, ουσιαστικά, θεωρείται ότι η μεταβατική αυτή περίοδος αναδεικνύει την αντοχή του καπιταλιστικού συστήματος στις κρίσεις, με την υιοθέτηση στοιχείων, που βρίσκονται ακόμη και σε σύγκρουση μεταξύ τους. Η πλευρά αυτή της βιβλιογραφίας θεωρεί ότι, παρόλο, που στον καπιταλισμό οι αντιφάσεις δεν παύουν να υπάρχουν, εν τούτοις εκδηλώνονται και επιλύονται με αρκετά διαφορετικούς τρόπους. Από τα καθεστώτα εκτατικής συσσώρευσης έως τα καθεστώτα εντατικής συσσώρευσης, από την ανταγωνιστική ρύθμιση έως την μονοπωλιακή ρύθμιση, οι σχέσεις που αναπτύσσονται με το "εξωτερικό" περιβάλλον δεν μπορεί προφανώς να είναι οι ίδιες. Υπάρχει, μάλιστα, η υποψία ότι στην αρχή οι σχέσεις αυτές ήταν καθοριστικής σημασίας, ενώ στην συνέχεια έγιναν λιγότερο σημαντικές, καθώς το κεφάλαιο δημιουργούσε την δική του εσωτερική αγορά. Στο απόγειό του ο φορντισμός έδειξε τα ανώτατα όρια εσωστρέφειας που μπορεί να φτάσει ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός και ότι η κρίση του φορντισμού ανοίγει νέες προοπτικές, (Lipietz, 1985). Η θεωρητική προσέγγιση των χαρακτηριστικών της μεταβατικής αυτής περιόδου προέκυψε μετά την ενδελεχή παρατήρηση εκτεταμένων κοινωνικο-οικονομικών διαφοροποιήσεων, που επήλθαν σε ευρείες περιοχές βιομηχανικών κυρίως χωρών και οι οποίες είχαν ως στόχο να αντιστρέψουν τα αρνητικά αποτελέσματα της κρίσης της δεκαετίας του '70. Περιγράφοντας τα συνθετικά στοιχεία αυτών των μεταβολών, οι Leborne & Lipietz (1992) θεωρούν ότι ο φορντισμός κάτω από τις πιέσεις της κρίσης της δεκαετίας του '70 επεδίωξε να αναδείξει διάφορες λύσεις.

Σε μερικές χώρες, ιδιαίτερα στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις ΗΠΑ, προτιμήθηκε η άποψη του νέο-φορντισμού. Ο νέο-φορντισμός επιχειρεί να αποκαταστήσει την κερδοφορία μέσω της χρήσης μεγαλύτερης ευελιξίας κατά την παραγωγική διαδικασία (νεο-Τεϊλορισμός), και ειδικότερα, μέσω της εντατικότερης εκμετάλλευσης της εργασίας και δια της επιβολής νεοφιλελεύθερων, νομισματικών πολιτικών σε επίπεδο κοινωνίας. Αποτέλεσμα αυτού είναι η κοινωνική πόλωση και η ανάδειξη μίας κοινωνικής δομής σχήματος κλεψύδρας, όπου κυριαρχεί μία υψηλόμισθη *elite*, εργαζόμενη στους τομείς της υψηλής τεχνολογίας και των χρηματο-οικονομικών υπηρεσιών, και ακολουθεί μία μάζα χαμηλόμισθων και ανέργων.

Σε άλλες χώρες, όπως η Σουηδία και η Γερμανία, προτιμήθηκε ο μετα-φορντισμός. Οι χώρες αυτές έχουν αναπτύξει περισσότερο θετικά σχήματα συμβιβασμού μεταξύ κεφαλαίου και

εργασίας και έχουν δει την μαζική παραγωγή να αντικαθίσταται από την ευέλικτη εξειδίκευση, βασισμένη σε επίπεδο βιοτεχνικής εργασίας με δίκτυα διασυνδεδεμένων, ανεξάρτητων, εξειδικευμένων και ευέλικτων επιχειρήσεων. Υπό αυτές τις συνθήκες, υπάρχει μία κινητοποίηση της διανοητικού επιπέδου εργασίας και αυτή η ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των εργαζομένων ανταποκρίνεται σε έναν βαθμό υπεύθυνης αυτονομίας, που έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός νέου παραγωγικού συστήματος, πολύ διαφορετικό από αυτό του νεο-Τειλορισμού. (Fielding, 1994). Όμως, ως η κλασικότερη περιοχή, χωρίς να είναι και η μοναδική, στην οποία ο φορντισμός έχει εκτεταμένα υποκατασταθεί από ένα ευρύ πλέγμα λειτουργιών και σχέσεων, των οποίων κοινό χαρακτηριστικό είναι η ευέλικτη εξειδίκευση, είναι αυτή της Τρίτης Ιταλίας, στην οποία, όπως και αναλυτικότερα περιγράφηκε παραπάνω, αποτυπώνεται η ευελιξία στην εργασία, το υψηλό τεχνολογικό επίπεδο των μέσων παραγωγής και η συνεκτικότητα της βιομηχανικής και κοινωνικής υποδομής που υποθάλλει τις ικανότητες και τις πρωτοβουλίες των επιχειρηματιών, διαφορετρόπως. Άλλωστε, η εμπειρία αυτού που αποκαλείται Τρίτη Ιταλία είναι το στοιχείο που ανανέωσε το ενδιαφέρον για τις βιομηχανικές περιοχές, και το οποίο άρχισε να εμφανίζεται προς το τέλος του '70. Και εμφανίστηκε τότε, διότι την συγκεκριμένη αυτή περίοδο έγινε προφανές ότι ενώ στον φτωχό ιταλικό νότο υπήρχε κάποια μικρή ένδειξη ανάκαμψης στον παραδοσιακά πλούσιο βορρά, που βασιζόνταν στις μεγάλες βιομηχανικές συγκεντρώσεις, υπήρχε βαθιά οικονομική κρίση. Αντίθετα, οι περιοχές των μικρών μονάδων της βορειοανατολικής και κεντρικής Ιταλίας παρουσίαζαν ταχεία ανάπτυξη, τόση που προσείλκυαν το ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων. (Schmitz & Musyck, 1994). Όπως προαναφέρθηκε, η βιβλιογραφία έχει να παρουσιάσει σοβαρές απόπειρες ερμηνευτικής κάλυψης των συνιστωσών συνθηκών της μεταβατικής αυτής περιόδου, με κλασική αυτή των M.Piore και C.Sabel στο έργο τους *"The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity"*. Οι όποιες, όμως, απόπειρες, ακόμη και αν εκφράζουν τις απόψεις διαφορετικών σχολών, συμφωνούν σε μία βασική αρχή: Ότι η εμφάνιση ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης είναι περισσότερο μία τυχαία εξέλιξη παρά μία προδιαγεγραμμένη μοίρα του καπιταλισμού, έστω και αν είναι δυνατόν να αντιστοιχεί σε κάποιες προβλέψιμες τάσεις (Lipietz, 1985).

1.1. Ευέλικτη Εξειδίκευση: Το εναλλακτικό μοντέλο του Φορντισμού

Παρακάτω παρουσιάζεται μία ενδεικτική βιβλιογραφία των θεωρητικών προσεγγίσεων της μεταβατικής περιόδου, οι οποίες επιχειρηματολογούν στην άποψη ότι αυτή κυριαρχείται από ένα νέο μοντέλο παραγωγής, αυτό της ευέλικτης εξειδίκευσης, το οποίο ξεφεύγει από τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του φορντικού μοντέλου. Η βάση των παρατιθέμενων επιχειρημάτων αποτελείται, κατά κύριο λόγο, από στοιχεία του έργου των Piore & Sabel και δευτερευόντως άλλων θεωρητικών, που ακολούθως εμπλούτισαν την άποψη αυτή.

Κατ' αρχήν, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι το σύστημα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης είναι το αποτέλεσμα της διεργασίας πολιτικών, που, έχοντας ωριμάσει μέσα σε μία διαδρομή κρίσης, μετακινούνται έξω από την συνήθη τροχιά, διαφοροποιούν τους στόχους, που ενδεχομένως είναι

η μεταλλαγή της κρίσης και τίποτε άλλο, και αναζητούν όχι την επισκευή του παρόντος φορντικού αλλά ένα εναλλακτικό μοντέλο παραγωγής. 'Η διάχυση της ευέλικτης εξειδίκευσης ορίζει ότι η έξοδος από την κρίση αποζητά μετακίνηση προς ένα άλλο τεχνολογικό δείγμα και προς ένα νέο σύστημα ρύθμισης'. Η μετακίνηση αυτή προς το νέο οικονομικό καθεστώς αποτελεί το αιτιατό μίας σύνθεσης παραγόντων, που μπορεί να έχουν ως σημείο εκκίνησης την πίεση της κρίσης, αλλά ενισχύονται ουσιαστικά τόσο από την τεχνολογική εξέλιξη κυρίως στον τομέα της πληροφορικής, γεγονός που υπογραμμίζει ότι 'η τεχνολογία σταμάτησε την εξουσία των εξειδικευμένων μηχανημάτων πάνω στους ανεπίδευτους ή ημιεπίδευτους εργάτες, και ξαναοδήγησε στην πρόοδο την βιοτεχνική παραγωγή' όσο και από τις νέες συμπεριφορές, που αναπτύσσουν οι τμηματοποιούμενες αγορές. Η ικανότητα και η αντοχή της μικρής βιοτεχνικής μονάδας αποτελεί ασφαλώς το κύτταρο της θεμελίωσης του νέου παραγωγικού μοντέλου. Και τούτο διότι, αν και η μορφή αυτή παραγωγικής δραστηριότητας βρίσκεται από τον 19ο αιώνα και μετά στο περιθώριο, 'έχει αποδείξει τον δυναμισμό της και την ανεξαρτησία της από κάθε συγκεκριμένο επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης'.

1.1.1. Τρία κυρίαρχα στοιχεία

Κεντρική υπόθεση και θέση του εναλλακτικού αυτού υποδείγματος εκβιομηχάνισης είναι ότι οι μικρές μονάδες, που ασκούν κατά βάση βιοτεχνικό έργο, μπορούν να αποτελέσουν ένα τεχνολογικό δυναμικό, καινοτόμο, βιώσιμο και αποδοτικό πόλο βιομηχανικής δομής, καθώς και μία εναλλακτική στρατηγική από αυτήν της μαζικής παραγωγής. Στο μοντέλο αυτό τρία φαίνεται να είναι τα κυρίαρχα στοιχεία που το χαρακτηρίζουν:

Πρώτον, ότι συντίθεται από ομάδες μικρών επιχειρήσεων, οι οποίες παράγουν ένα ευρύ φάσμα προϊόντων για διαφοροποιημένες και μη-τυποποιημένες αγορές. Η ικανότητά τους να προσαρμόζονται και να αναπροσαρμόζονται τους δίνει την δυνατότητα να καλύπτουν τις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της ζήτησης. Οι μικρές επιχειρήσεις, στην διαδικασία αυτή κατορθώνουν να διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο χάριν της συμμετοχής τους σε ένα προηγμένο δίκτυο διεπιχειρησιακών σχέσεων. Μέσα σ' αυτό το δίκτυο, οι επιχειρήσεις μοιράζονται, από κοινού, την γνώση για παραγωγικές διαδικασίες και προϊόντα και από κοινού την αναπτύσσουν σε νέα πεδία (Berger & Piore, 1980, Piore & Sabel, 1983, 1984, Sabel, 1986, Λυμπεράκη 1992).

Δεύτερον, ότι κυριαρχεί η χρήση ευέλικτων και πολλαπλής χρήσης τεχνολογιών παραγωγής, αντί για μεγάλης κλίμακας, αλλά αυστηρά εξειδικευμένα μηχανήματα μίας συγκεκριμένης χρήσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η καινοτομία στα προϊόντα δεν εμποδίζεται από τις ανάγκες απόσβεσης τεράστιων επενδύσεων σε ανελαστικής χρήσης κεφαλαιουχικό εξοπλισμό. Είναι σκόπιμο να σημειωθεί, ότι η καινοτομία, είναι όρος επιβίωσης του συστήματος της ευέλικτης εξειδίκευσης. Ειδικότερα, '...στο καθεστώς αυτό το ζήτημα της οργάνωσης της καινοτομίας τίθεται άμεσα με την δημιουργία μίας αγοράς'.. Η στρατηγική της συνεχούς καινοτομίας ωστόσο, δεν είναι απλά συνάρτηση των τεχνολογιών παραγωγής, ούτε εξαντλείται σε αυτές. Υπεισέρχεται και ο παράγων εργασία. Εδώ αποκτά ιδιαίτερη σημασία η ικανότητα των εργαζομένων να συμμετέχουν ενεργά στην αναζήτηση και τον πειραματισμό με νέες παραγωγικές διαδικασίες και νέα προϊόντα (Piore & Sabel 1984, Zeitlin, 1987, Storper, 1988). Ιδιαίτερα η εξάπλωση της

μικροηλεκτρονικής και των εφαρμογών της πληροφορικής στην παραγωγή ενισχύει σημαντικά την ευελιξία στην παραγωγική διαδικασία των παραγωγών μικρής κλίμακας. 'Αν η πληροφορική εμφανίζεται ως η αιτία της βιομηχανικής ευελιξίας, αυτό συμβαίνει πιθανώς λιγότερο εξ αιτίας των εφαρμογών της και περισσότερο διότι, εύπλαστη καθώς είναι, έχει βοηθήσει την αποκρυστάλλωση της εικόνας της ευέλικτης οικονομίας καθόσον τα κόστη της σταθερότητας γινόταν προφανή' (Piore & Sabel, 1984).

Και τρίτον, ότι εφαρμόζεται ένα σύστημα μικρο-οικονομικής ρύθμισης, με στόχο να εξισορροπήσει τον ανταγωνισμό και την συνεργασία. Η ιδανική ισορροπία ανάμεσα στα δύο αποτελεί τον σπινθήρα της καινοτομίας και της εκμάθησης, εξασφαλίζοντας ότι η παραγωγικότητα δεν 'βαλτώνει' και ότι ο ανταγωνισμός δεν γίνεται 'αθέμιτος'. Σ'αυτό το σύστημα ρύθμισης υπεισέρχονται θεσμοί, ιδεολογία, κουλτούρα παραγωγής και πολιτική, όλα συντονισμένα γύρω από το δίδυμο "ανταγωνισμός με συνεργασία" (Storper & Christopherson, 1987). Αναφερόμενος σ' αυτό το παραγωγικό μοντέλο, ο Al. Tofler (1991), θεωρεί ότι δεν είναι σχεδόν καν εναλλακτικό. Είναι ένα μοντέλο, που νομοτελειακά το προσεγγίζουν οι επιχειρήσεις, που επιδιώκουν την επιβίωσή τους στην νέα ρευστή κατάσταση των αγορών. Ειδικότερα σημειώνει, ότι '...Πολλές εταιρίες θα διαπιστώσουν ότι κινούνται προς αυτό το ελαστικό μοντέλο, μόνο και μόνο, για να μπορέσουν να επιβιώσουν στην απομαζικοποιημένη οικονομία του μέλλοντος'. Ο όρος *ευέλικτη επιχείρηση* είναι αναγκαίος γιατί δεν υπάρχει κάποια καλύτερη έκφραση για να περιγράψει αυτή την μορφή. Ο Γάλλος οικονομολόγος Ιμπέρ Λαντιέ χρησιμοποιεί την έκφραση *πολυκυτταρική* για να χαρακτηρίσει τις επιχειρήσεις του αύριο. Άλλοι τις ονομάζουν *νευρώδεις* και ορισμένοι καταφεύγουν στον ορισμό του *δικτύου*. Αν και όλες αυτές οι εκφράσεις περιέχουν κάποια πλευρά της νέας πραγματικότητας, καμία δεν είναι επαρκής, γιατί ο τύπος της μελλοντικής επιχείρησης τις περιλαμβάνει όλες - κι ακόμη περισσότερες. Ίσως να περικλείουν νευρικά ή πολυκυτταρικά στοιχεία. Ίσως να μοιάζουν ή να μη μοιάζουν με δίκτυο. Η οργάνωσή τους όμως ίσως να περιλαμβάνει και μονάδες που θα εξακολουθήσουν να είναι απολύτως γραφειοκρατικές, δεδομένου ότι η γραφειοκρατία είναι απαραίτητη σε ορισμένες λειτουργίες', (Tofler, 1991).

Στην άποψη αυτή έρχεται να προστεθεί και η συνέχειά της, η οποία θεωρεί ότι οι μεταβολές αυτές, που αποτελούν αποδοχή και προσέγγιση των κανόνων παραγωγής του μοντέλου της Ευέλικτης Εξειδίκευσης στις προηγμένες βιομηχανικά χώρες έχουν αρχίσει να παρατηρούνται και στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες(Karlínsky 1994).Υπάρχουν σοβαροί λόγοι για τις μεταβολές αυτές, που είναι ενδιαφέροντες για τους παραγωγούς των χωρών αυτών. Και ειδικότερα :

Πρώτον, η πρόσβαση σε πολλές διεθνείς αγορές εξαρτάται, κατά πολύ πλέον, στην ικανότητα επίτευξης ιδιοτήτων στην παραγωγή, που δεν είναι δυνατή η αποτίμησή τους και που σχετίζονται με την ευέλικτη εξειδίκευση (de Meyer, 1993).

Δεύτερον, η διαφοροποίηση της εμπορικής πολιτικής σε πολλές από αυτές τις χώρες έχει αφήσει εκτεθειμένους τους εγχώριους παραγωγούς στον ανοιχτό ανταγωνισμό των υπερεθνικών κατασκευαστών, που μπορούν να ενσωματώσουν στην παραγωγή τους αυτής της κατηγορίας ιδιότητες.

Τρίτον, πολλές από αυτές τις οργανωτικές διαφοροποιήσεις είναι χαμηλού κόστους, και επειδή αφορούν επενδύσεις σε ανθρώπινο δυναμικό, η συστηματοποίησή τους δεν απαιτεί ξένο συνάλλαγμα ή επενδύσεις έντασης κεφαλαίου.

Τέταρτον, η ευελιξία της οργάνωσης των μεταφορτικών σχημάτων παραγωγής έχει διευκολύνει τους μεμονωμένους παραγωγούς να ποικίλλουν το παραγωγικό τους μείγμα, αποσκοπώντας στην υποβάθμιση μερικών από τις οικονομίες κλίμακας, που εμποδίζουν τις προσπάθειες βιομηχανοποίησης.

Πέμπτον, στην προέκταση ότι αυτά τα νέα σχήματα παραγωγής είναι οικονομικότερα, διευκολύνονται στο να καλύψουν τις ανάγκες τους με χαμηλότερο κόστος αμοιβών εργασίας.

Έκτον, οι διεθνείς πολιτικές πολλών υπερεθνικών εταιριών πιέζουν τους διεθνείς συνεργάτες τους να υιοθετήσουν τα νέα αυτά σχήματα οργάνωσης της παραγωγής (Kaplinsky 1994)

1.1.2. Τα τέσσερα πρόσωπα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης

Το παραγωγικό σύστημα της ευέλικτης εξειδίκευσης παρουσιάζει κατά βάση τέσσερα εν δυνάμει μοντέλα:

Τις περιφερειακές συσσωρεύσεις. Παραδείγματα περιφερειακής συσσώρευσης είναι οι ειδικευμένες βιομηχανικές περιοχές της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας, η περιοχή ενδύματος της Ν. Υόρκης και η κατασκευαστική βιομηχανία σε διάφορες περιοχές των ΗΠΑ. Σ' αυτό το μοντέλο, καμία, από τις επιχειρήσεις δεν είναι μόνιμα επικρατούσα, και οι συμφωνίες μεταξύ τους ορίζονται από σχετικά μικρής διάρκειας συμβόλαια, στα οποία ο ρόλος των μερών συνεχώς μεταβάλλεται. Υπάρχουν, επίσης, θεσμοί, οι οποίοι διευκολύνουν την επανασύνδεση των παραγωγικών μονάδων: εμπορικοί σύνδεσμοι, συνδικάτα, συντεχνίες, και συνεταιρισμοί προμήθειας πρώτων υλών, προώθησης της περιφερειακής παραγωγής, παροχής ασφαλιστικών πιστώσεων με ευνοϊκούς όρους στα μέλη τους, και εφοδιασμού, με ημιτελή προϊόντα, των οποίων η παραγωγή επιτρέπει οικονομίες κλίμακας. Η σύγκλιση της βιομηχανίας εναποτίθεται σε μία θεμελιώδη αίσθηση της κοινότητας, της οποίας οι διάφορες θεσμικές μορφές συνεργασίας είναι περισσότερο το αποτέλεσμα παρά η αιτία (Piore & Sabel, 1984). Η συμπεριφορά αυτή, που τονώνει την αίσθηση της κοινότητας ενισχύεται από τα διάφορα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που εμφανίζουν τα μέλη που την αποτελούν. Έτσι, για παράδειγμα, στην Τρίτη Ιταλία των μικρών επιχειρήσεων, κατά περίπτωση τα πολιτικά κόμματα και η θρησκεία παίζουν τον ίδιο σοβαρό ρόλο, που οι εθνικότητες (Εβραίοι, Έλληνες, Ιταλοί κλπ) παίζουν στην Νέα Υόρκη.

Τις Ομοσπονδοποιημένες Επιχειρήσεις. Η δεύτερη μορφή ευέλικτης εξειδίκευσης έχει σχέση με το *systeme Motte*, το προπολεμικό γιαπωνέζικο *zaibatsu*, και τις διαλυθείσες μετά τον πόλεμο ομοσπονδίες των γιαπωνέζικων επιχειρήσεων. Και στο μοντέλο αυτό, ο σύνδεσμος πρέπει να ορίζεται και οικονομικά και κοινωνικά. Οικονομικά προσδιορίζεται μέσω της σύνδεσης του προσωπικού και των οικονομικών συμφωνιών. Οι ομοσπονδοποιημένες επιχειρήσεις διατηρούν η μία τα αποθέματα της άλλης και συνδέονται μέσω των διοικητικών τους συμβουλίων. Συχνά, οι

διευθύνοντες τις επιχειρήσεις, που εξέρχονται της ομοσπονδίας αποστέλλονται να προσφέρουν υπηρεσίες σε νεοεισερχόμενες. Μερικές φορές, οι εταιρίες μοιράζονται οικονομικές διευκολύνσεις και διευκολύνσεις αγοράς, όμως, η επιχειρηματική ομάδα δεν είναι τόσο ολοκληρωμένη όσο η κλασική φορντική, μαζικής παραγωγής, εταιρία, και τα μέλη της δεν βρίσκονται σε συγκεκριμένη ιεραρχική σειρά. Κατά τα άλλα, η αίσθησή τους για κοινή ταυτότητα είναι οξύτερη από ότι ισχύει στις επιχειρήσεις των περιφερειακών συσσωρεύσεων (Piore & Sabel, 1984).

Τις 'ηλιακές' (solar) επιχειρήσεις και τα εργαστήρια: Το τρίτο και το τέταρτο μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η εταιρία με σχήμα εν είδει ηλιακού συστήματος, έχοντας στην τροχιά της τους προμηθευτές της και το κατασκευαστικό εργαστήριο. Σύγχρονα παραδείγματα τέτοιων παραγωγικών σχημάτων μπορεί να απαντηθούν στις οικονομίες της Αμερικής και της Γερμανίας. Αλλά είναι πολύ δύσκολο να αναγνωρισθούν διότι προς τα έξω μοιάζουν με κλασικές εταιρίες μαζικής παραγωγής. Αλλά σε αντίθεση με τους κλασσικούς παραγωγούς, οι εταιρίες αυτές δεν παράγουν μεγάλες σειρές τυποποιημένων προϊόντων. Το δε μέγεθός τους είναι αποτέλεσμα των υψηλών απαιτήσεων σε κεφάλαια των παραγομένων προϊόντων τους και όχι σε οικονομίες κλίμακας, όπως στην μαζική παραγωγή. Εσωτερικά, οι εργασίες είναι οργανωμένες όπως στον δέκατο ένατο αιώνα: Μία συλλογή από εργαστήρια. Παρά το μεγάλο τους μέγεθος, οι 'ηλιακές' επιχειρήσεις και τα εργαστήρια συχνά συμπεριφέρονται προς τους εξωτερικούς τους προμηθευτές σαν να είναι συνεργάτες τους και όχι υποτελείς τους. Οι υπεργολάβοι απολαμβάνουν εμφανή αυτονομία, και σε αντίθεση με τους κλασσικούς παραγωγούς, η ηλιακή επιχείρηση στηρίζεται στους υπεργολάβους τους οποίους συμβουλευεται για την επίλυση προβλημάτων σχεδιασμού και παραγωγής, δεδομένου ότι συνήθως δεν παράγει η ίδια ό,τι προμηθεύεται από τους υπεργολάβους. Παραδείγματα επιχειρήσεων, που λειτουργούν με ανάλογες αρχές, είναι η Boeing Company και η General Electric. Οι επιχειρήσεις αυτές, παρά το μεγάλο τους μέγεθος, και την κεντρική τους θέση, στο παραγωγικό σύστημα, συχνά συνεργάζονται με τα ιδρύματα της κοινότητας σε θέματα έρευνας, εκπαίδευσης κλπ (Piore & Sabel 1984).

1.1.3. Μικρο-οικονομική ρύθμιση στα τέσσερα πρόσωπα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης.

Από την παράθεση των τεσσάρων αυτών μοντέλων, θεωρείται ότι έρχεται στην επιφάνεια ένα νέο στοιχείο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης: Να ανιχνεύεται ως παραγωγικό καθεστώς σε διαφορετικές εκ πρώτης όψης, μεταξύ τους παραγωγικές σχέσεις. Ειδικότερα, θεωρείται ότι κάτω από την ποικιλία, που παρουσιάζουν οι τέσσερις αυτές όψεις της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι δυνατόν να αναδειχθεί ένα κοινό μοντέλο μικροοικονομικής ρύθμισης. Τα χαρακτηριστικά, που είναι όμοια στις τέσσερις αυτές οργανωτικές φόρμες, διαφοροποιούνται τόσο από τα νεοκλασικά μοντέλα όσο και από τους διανεμητικούς θεσμούς που δημιούργησε ο φορντισμός. Ορίζοντας αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά, αναφέρονται τα εξής:

Ευελιξία και Εξειδίκευση: Είναι προφανές, ότι και τα τέσσερα μοντέλα έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό τόσο την ευελιξία όσο και την εξειδίκευση. Η ευελιξία είναι το εξέχον

χαρακτηριστικό τους: Η ικανότητα του συνεχούς ανασχηματισμού της παραγωγικής διαδικασίας μέσω της αναδιάταξης των συνθετικών της στοιχείων. Αλλά κατέχουν επίσης την εξειδίκευση στο σημείο εκείνο που οι δυνατότητες των διευθετήσεων είναι περιορισμένες και η επιδίωξη της εκ νέου ανάπτυξης ορισμένη.

Περιορισμένη εισοδος: Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό των τεσσάρων αυτών μοντέλων ευέλικτης εξειδίκευσης είναι ότι περιορίζουν την εισοδο (στην Τρίτη Ιταλία το χαρακτηριστικό αυτό ελλείπει). Αυτό είναι επακόλουθο του γεγονότος ότι οι κοινότητες έχουν συγκεκριμένα όρια και τα όρια αυτά ταυτοποιούν εκείνους που εγείρουν αξιώσεις στην παροχή της κοινωνικής ευημερίας. Οι περισσότεροι από τους περιορισμούς εισόδου είναι άτυποι: η ανάληψη μίας εργασίας εξαρτάται από το ποιόν γνωρίζεις, και το ποιόν γνωρίζεις εξαρτάται από το ποιός είσαι. Εν προκειμένω, οι απαγορεύσεις στην εισοδο αποτελούν έναν σοβαρό παράγοντα (αν και όχι τον μοναδικό) που θέτει σε κίνδυνο την αναπαραγωγή των πόρων της κοινότητας (Piore & Sabel, 1984). Το χαρακτηριστικό αυτό είναι ξένο στα σχήματα ευέλικτης εξειδίκευσης της Τρίτης Ιταλίας. Απαντάται, όμως, στα ιαπωνικά και στα αμερικάνικα σχήματα.

Η ενθάρρυνση του ανταγωνισμού: Ένα τρίτο χαρακτηριστικό των επιτυχών συστημάτων της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η ενθάρρυνση - ή έστω η ανοχή - του ανταγωνισμού που προωθεί την καινοτομία. Η πίεση του ανταγωνισμού προκύπτει τόσο εκ των έσω ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων για την κατάκτηση της ευνοϊκότερης θέσης, κατά τον τρόπο που αναγνωρίζεται από την κοινοτική ιεραρχία, όσο και εκ των έξω, ως αποτέλεσμα της πίεσης που προέρχεται από τις άλλες παραγωγικές κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης. Το αποτέλεσμα και στις δύο περιπτώσεις είναι η ανάπτυξη της καινοτομίας (Piore & Sabel, 1984).

Η οριοθέτηση του ανταγωνισμού: Το τέταρτο χαρακτηριστικό, που είναι κοινό στα επιτυχημένα αυτά σχήματα ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η απαγόρευση που επιβάλλουν στο είδος του ανταγωνισμού, που αποσπά τις επιχειρήσεις από την μόνιμη προσπάθεια για καινοτομία. Καθένα από τα σχήματα αυτά περιορίζει τον ανταγωνισμό - ιδιαίτερα εκείνον που εστιάζεται στις αμοιβές και τις συνθήκες εργασίας- του οποίου η επιδίωξη είναι απλά να μειώσει τους παράγοντες του κόστους. Στις βιομηχανίες ενδύματος και κατασκευών στις ΗΠΑ, αυτά τα όρια τίθενται από τα εργατικά σωματεία, που επιδιώκουν να καθορίζουν τις αμοιβές και άλλους όρους εργασίας σε κάθε τοπική αγορά. Οι εργατικές οργανώσεις έχουν επίσης σημαντικό ρόλο στην ρύθμιση των συνθηκών ανταγωνισμού στις αμερικάνικες αεροπορικές βιομηχανίες και στα ναυπηγεία. Η IBM, η οποία χαρακτηρίζεται από παράδοση στην έλλειψη εργατικού συνδικαλισμού, εμποδίζει τα ανεπιθύμητα σχήματα ανταγωνισμού μέσω εσωτερικών πολιτικών προς το προσωπικό της. Και αν και η επέκταση των μικρών επιχειρήσεων στην Τρίτη Ιταλία απετέλεσε μία αντίδραση ενάντια στον έλεγχο των συνδικάτων, που παρατηρούνται στις μεγάλες επιχειρήσεις, η ικανότητα των μικρών επιχειρήσεων να βελτιώνουν την ανταγωνιστικότητά τους μέσω της εκμετάλλευσης αναμφίβολα περιορίστηκε από τις οργανώσεις των εργοδοτών και των εργαζομένων στον βιοτεχνικό τομέα καθώς και από το κράτος και τις δημοτικές αρχές, οι οποίες δυσκόλεψαν αυτή την προοπτική για τις μικρές επιχειρήσεις να καταφεύγουν μονίμως στην

παράνομη εργασία κατ'οίκον, στην φοροαποφυγή, την εργασία των ανηλίκων κλπ. Συνακόλουθα, τα παραδείγματα του Sheffield και του Birmingham δείχνουν ότι όταν οι κοινότητες δεν ορίζουν τον ανταγωνισμό στις αμοιβές χάνουν τον δυναμισμό τους και διολισθαίνουν σε μία σπειροειδή παρακμή, αντιμετωπίζοντας τον ανταγωνισμό με εκμετάλλευση (Piore & Sabel, 1984).

1.1.4. Ευέλικτη Εξειδίκευση: Το αντίπαλο δέος του Φορντισμού;

Η παράθεση των επιχειρημάτων, των απόψεων και των στοιχείων στην ενότητα αυτή, δεν χωρά καμία αμφιβολία, ότι παρουσιάζει την Ευέλικτη Εξειδίκευση ως ένα νέο μοντέλο συσσώρευσης, το οποίο δεν συντίθεται μόνον από παραγωγικο-οικονομικά χαρακτηριστικά. Έκδηλα, πάνω του, είναι τα στοιχεία της συμμετοχικότητας των παραγόντων που συνθέτουν τον κοινωνικό περίγυρο της επιχείρησης. Εδώ μάλιστα, οι παράγοντες αυτοί, αντί να έχουν τον γνωστό, παραδοσιακό και εν πολλοίς, περιορισμένο ρόλο, διακρίνονται για τις διευρυμένες αρμοδιότητές τους, που προέρχονται μέσα από θεσμικές ρυθμίσεις και πρωτοβουλίες, οι οποίες στηρίζονται σε ένα πλατύ μέτωπο συναίνεσης και κοινωνικής συγκατάθεσης. Η σύνθεση αυτή σχέσεων διαμορφώνει και το νέο καθεστώς της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, δεδομένου ότι από τα νεοεισαγόμενα στοιχεία προκύπτει, ότι τα όρια πλέον της οικονομίας και της κοινωνίας είναι τόσο δυσδιάκριτα, σε σχέση με το φορντιστικό μοντέλο, -που θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι βρίσκονται σε μία συνεχή επικοινωνιακή σχέση ανατροφοδότησης του μηχανισμού αλληλοδιάδοξης υποστήριξης της μίας από την άλλη.

Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό, σύμφωνα με τους θεωρητικούς του μοντέλου, ότι οι κλασσικοί μηχανισμοί του φορντισμού, όπως η ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους, οι ενιαίες λειτουργίες των σταθεροποιημένων αγορών και η επίτευξη της ανταγωνιστικότητας, μέσω της μαζικοποίησης της παραγωγής, λόγω της αδυναμίας τους να επιβιώσουν στο νέο, διεθνές, ρευστό, ανταγωνιστικό περιβάλλον αντικαθίστανται από μία σειρά νέων παραγωγικών αρχών, οι οποίες δεν επιδιώκουν να εξασφαλίσουν την περαιτέρω βιωσιμότητα του κλασσικού μοντέλου μετά το πέρας της λειτουργίας του φορντισμού αλλά σπεύδουν να αναδείξουν ένα νέο παραγωγικό μοντέλο: Την Ευέλικτη Εξειδίκευση. Οι ευέλικτες επιχειρήσεις εισάγουν περισσότερο ευέλικτες πρακτικές εργασίας καθώς η ανάγκη για χειρωνακτική εργασία μειώνεται και κερδίζουν χώρο τα προσόντα που στηρίζονται στην γνώση. Το ζήτημα της 'ευελιξίας' έχει έναν αριθμό ευδιάκριτων εννοιών. Ο Sayer (1989), για παράδειγμα, ορίζει επτά τύπους εννοιών: α). Λειτουργική ευελιξία, β). Αριθμητική ευελιξία στις εκροές και στην απασχόληση, γ). Ευελιξία στην αγορά εργασίας, δ). Ευελιξία στις εργασιακές πρακτικές, ε). Ευελιξία στον μηχανολογικό εξοπλισμό, στ). Ευελιξία στην αναδιάρθρωση, ζ). Ευελιξία στα οργανωτικά σχήματα (Ο' Farrell, Moffat & Hitchens, 1993). Ωστόσο, σύμφωνα, πάντα με τους θεωρητικούς του μοντέλου, η Ευέλικτη Εξειδίκευση έχει πολύ περισσότερα να επιδείξει για να θεωρηθεί ως ένα απλό μεταφορντιστικό σύστημα συσσώρευσης. Θα συνέβαινε αυτό αν οι εισαγόμενες μεταβολές διατηρούσαν τις βασικές αρχές του φορντισμού και προσέθεταν νεωτερισμούς μόνον στα μέρη που εμφανίστηκαν περισσότερο ευάλωτα. Κυρίως, δηλαδή, στην αύξηση της

ανταγωνιστικότητας μέσα από την συμπίεση των συντελεστών, που διαμορφώνουν το τελικό κόστος. Όμως, το νέο αυτό καθεστώς έχει σαφείς, ουσιώδεις και ριζοσπαστικές διαφοροποιήσεις.

Στην Ευέλικτη Εξειδίκευση, η σταθερότητα των τιμών είναι αποτέλεσμα των προσπαθειών της παραγωγικής κοινότητας αφενός για να διατηρήσει τις θέσεις εργασίας της κοινότητας και αφετέρου για να σταθεροποιήσει τις σχέσεις μεταξύ των ομοσπονδοποιημένων επιχειρήσεων. Στην Μαζική Παραγωγή, η σταθερότητα αυτή εξαρτάται από τις προσπάθειες της κάθε επιχείρησης, ξεχωριστά, σταθεροποίησης του οικονομικού της περιβάλλοντος. Οι προσπάθειες αυτές εκτείνονται πέραν της σταθεροποίησης των αμοιβών και στις υπόλοιπες εισροές, συχνά αυξάνοντας την καθετοποίηση της παραγωγής.

Στην Ευέλικτη Εξειδίκευση, τα διάφορα ιδρύματα και οι θεσμοί της κοινότητας- η ίδια η κοινότητα - είναι υπεύθυνα για την οργάνωση της έρευνας, για τις προσλήψεις, για την εγγύηση της ροής των προμηθειών και του δανεισμού. Οι μηχανισμοί αυτοί μοιάζουν με αισθητήρια όργανα, που οδηγούν τις επιχειρήσεις προς τις υψηλές επιδόσεις. Η πλέον ισχυρή δήλωση, για τον ρόλο των ιδρυμάτων, που υποβοηθούν την βιομηχανία, να επιτύχει αυτές τις επιδόσεις ανήκει στον Herrigel, (1988), στην ανάλυσή του για την περίπτωση του Baden-Wurttemberg : '... Κατά την άποψή μου, η επιτυχία των επιχειρήσεων του Baden-Wurttemberg βασίζεται σε ένα σύστημα το οποίο κοινωνικοποιεί τον επιχειρηματικό κίνδυνο μέσω μίας ευρείας σειράς δημόσιων και ιδιωτικών ιδρυμάτων. Οι μικρές επιχειρήσεις δεν είναι υποχρεωμένες να επωμίζονται ολόκληρο το φορτίο α. της ανάπτυξης νέων τεχνολογιών, β. της εξεύρεσης νέων αγορών, γ. της ανάδειξης προσοντούχων μηχανικών και εργατών ή δ. της εξασφάλισης κεφαλαίου. Όλα αυτά τα εξειδικευμένα κόστη μοιράζονται ή εναποτίθενται σε πυκνά δίκτυα ιδρυμάτων ' (Schmitz & Musyck, 1994). Στην Μαζική Παραγωγή η επιχείρηση μόνη της είναι υπεύθυνη για το έργο αυτό και απόλυτα εκτεθειμένη στον κάθε είδους επιχειρηματικό κίνδυνο, χωρίς την παραμικρή προστασία ενός δικτύου θεσμών και ιδρυμάτων.

Στην Ευέλικτη Εξειδίκευση, οι μηχανισμοί εκπαίδευσης και κατάρτισης των εργαζομένων ξεφεύγουν σημαντικά και είναι διαφορετικοί από τους παραδοσιακούς. Οι σειρές παραγωγής είναι πολύ μικρές για να τους διατεθεί πολύς χρόνος στην διαλογή προϊόντων, που σχεδιάστηκαν από άπειρους τεχνίτες. Οι σχεδιαστές πρέπει να έχουν ευρεία υποδομή, ώστε να μπορούν να συσχετίζουν το προϊόν με την παραγωγή. Τα εγχειρίδια δεν διδάσκουν από μόνα τους την ικανότητα αυτή. Οι εργαζόμενοι στην παραγωγή πρέπει να έχουν τέτοια ευρεία κατάρτιση ώστε να μπορούν να καλύψουν διάφορες θέσεις μέσα στον χώρο. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι το γεγονός, ότι θα πρέπει να διαθέτουν την ικανότητα της συνεργασίας με τους σχεδιαστές, για την επίλυση προβλημάτων, που, αναπόφευκτα, παρουσιάζονται, στο στάδιο της εκτέλεσης του έργου. Και όσο ευρύτητα κατάρτισης διαθέτει η εργασία τόσο μεγαλώνει ο κίνδυνος οι επιχειρήσεις να αποφεύγουν τις δαπάνες για κατάρτιση - είτε επειδή ελπίζουν ότι μπορούν να προσλάβουν τεχνίτες που απέκτησαν εμπειρία εργαζόμενοι σε άλλη επιχείρηση, είτε επειδή φοβούνται ότι οι ανταγωνιστές τους θα τους φερθούν ανάλογα. Ωστόσο, στην

ευέλικτη εξειδίκευση, φαίνεται ότι τα οργανωτικά σχήματα, που την έχουν ως βάση, επιλύουν αυτό το πρόβλημα συνδέοντας την απόκτηση δεξιοτήτων με την απόκτηση της ιδιότητας του μέλους της κοινότητας των κατεχόντων δεξιοτήτες. Στην μαζική παραγωγή, η εταιρία για λογαριασμό της είναι πρόθυμη να πληρώσει για την κατάρτιση του κλάσματος εκείνου της απασχόλησης που χρειάζεται προσόντα πέραν εκείνων, που απαιτεί η παραγωγική ιεραρχία. Βεβαίως, στην περίπτωση αυτή ελάχιστα διακινδυνεύει να μην της επιστραφεί το κόστος της επένδυσης, με την μορφή συγκεκριμένης γνώσης, που θα αξιοποιηθεί στην παραγωγή.

Γενικά, στο εναλλακτικό αυτό σύστημα παραγωγής θεωρείται ότι ο καταλύτης δεν είναι τα δοκιμασμένα συνδετικά στοιχεία του φορντισμού, αλλά νέες συνθέσεις σχέσεων, που ενδυναμώνουν την κοινοτική συνοχή και όχι την ατομική αποτελεσματικότητα. Όπως αναφέρουν, με έμφαση, οι Piore & Sabel, '... το πρόβλημα της μικρορύθμισης στην ευέλικτη εξειδίκευση αποτελεί, με δύο λόγια, από ένα διπλό δίλημμα και από μία κοινή λύση. Το πρώτο μέρος του διλήμματος είναι το να συμβιβαστεί ο ανταγωνισμός με την συνεργασία. Το δεύτερο είναι η αναγέννηση των απαιτούμενων από την ομάδα πόρων, τους οποίους, όμως, δεν παράγουν οι μεμονωμένες μονάδες που την αποτελούν. Η κοινή λύση είναι η συγχώνευση της παραγωγικής δραστηριότητας, υπό την στενή της έννοια, με την ευρύτερη της ζωής της κοινότητας. Οι ίδιες εμπειρίες είναι αυτές που διδάσκουν τους ανθρώπους ποιοί είναι και ποιά προσόντα θα αποκτήσουν, πώς να συνεργαστούν, και τί θα πρέπει να αποφύγουν ανταγωνιζόμενοι, ώστε να διαφυλάξουν την τιμή της κοινότητας. Βλέποντας το όλο θέμα από μία άλλη σκοπιά, είναι προφανές ότι η ευέλικτη εξειδίκευση εργάζεται, παραβαίνοντας μία από τις βασικές υποθέσεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας, η οποία θεωρεί ότι η οικονομία είναι χωριστή από την κοινωνία. Στο σύστημα αυτό είναι δύσκολο να τεθεί διαχωριστική γραμμή για το πού τελειώνει η κοινωνία, και πού αρχίζει η οικονομία' (Piore & Sabel, 1984).

1.1.5. Ορισμένες πρώτες απόψεις

Από τις παρατεθείσες θέσεις, σχετικά, τόσο με τα οικονομικο-κοινωνικά χαρακτηριστικά του μοντέλου συσσώρευσης της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, όσο και με την ικανότητά του να αναζωογονήσει τον μηχανισμό παραγωγής ευημερία, ο οποίος υφίσταται τις συνέπειες της κρίσης του φορντικού μοντέλου, φαίνεται ότι το σοβαρότερο συνθετικό στοιχείο, που προβάλλει είναι η ισχυρή εμπλοκή της κοινωνίας, στην οικονομία και η κατοχύρωση της παρουσίας της στον χώρο αυτό μέσω της ωριμότητας και της υπευθυνότητας που της έχουν κληροδοτήσει οι σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης της δεκαετίας του '70. Ωστόσο, η εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία του εναλλακτικού συστήματος συσσώρευσης, της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, δεν είναι δυνατόν να επέλθει αν το χαρακτηριστικό της ευελιξίας δεν το αφομοιώσουν όλοι οι μηχανισμοί, που επηρεάζουν, επεμβαίνουν και καθορίζουν τους κανόνες ανάπτυξης του παραγωγικού έργου. Οι θεσμικοί παράγοντες, σε συνδυασμό με την φύση της εργασιακής διαδικασίας, καλούνται να διαμορφώσουν συγκεκριμένα πρότυπα της βιομηχανικής διάρθρωσης. Από την παράθεση της απόδοσης ολόκληρων περιοχών, της Γερμανίας ή της Ιταλίας, τον παραγωγικό ιστό των οποίων συνθέτουν μικρές μονάδες, φαίνεται ότι η επιτυχημένη

βιομηχανική τους αναδιάρθρωση διευκολύνθηκε σοβαρά από την θεσμοθετημένη υποστήριξη του τοπικού κράτους, από τα ερευνητικά ιδρύματα, τους πιστωτικούς μηχανισμούς και τις κλαδικές ενώσεις των παραγωγών, που όλοι μαζί παρείχαν τις απαραίτητες συλλογικές υπηρεσίες για την επιτυχημένη προσαρμογή (Λυμπεράκη, 1991).

Η αφομοίωση και η διάχυση στην κοινότητα του στοιχείου της ευέλικτης εξειδίκευσης διαφοροποιεί πλήρως όχι απλά το παραγωγικό μοντέλο αλλά περαιτέρω επανακαθορίζει σε σημαντικό βαθμό αυτές τις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις αλλά και τις οργανωτικές δομές ολόκληρου του συστήματος. Το στοιχείο αυτό της εκτεταμένης μεταλλαγής, ως συνέπεια των μεταβολών για την αποτελεσματικότερη λειτουργία του νέου μοντέλου αποτελεί και την σοβαρότερη ειδοποιό διαφορά του, που το διακρίνει από τα μεταφορντικά ή τα νεοφορντικά συστήματα, που εμφανίζονται ως παράγωγα του κλασσικού φορντισμού.

1.2. Η Ευέλικτη Εξειδίκευση ως βασικό συστατικό του μετα-φορντικού μοντέλου

Στον αντίποδα της άποψης ότι η Ευέλικτη Εξειδίκευση αποτελεί ένα νέο μοντέλο συσσώρευσης, αναπτύχθηκε η άποψη ότι το κλασσικό φορντικό μοντέλο υποκαταστάθηκε από ένα άλλο, όχι απαραίτητα νέο, μετα-φορντικό παραγωγικό μοντέλο, το οποίο έχει ως βασικό του γνώρισμα και συστατικό την ευέλικτη εξειδίκευση.

1.2.1. Τα βασικά χαρακτηριστικά του μετα-φορντικού παραγωγικού μοντέλου

Το μετα-φορντικό παραγωγικό σύστημα παρουσιάζει σαφή στοιχεία, που το διαφοροποιούν από το κλασσικό φορντικό, χωρίς όπως να παίρνει τέτοιες αποστάσεις από αυτό, ώστε να βρισκόμαστε σε μία νέα τελείως διαφορετική παραγωγική οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Το μεταφορντικό παραγωγικό σύστημα παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά:

Στις ενδοεπιχειρησιακές σχέσεις: α. Εμφανίζονται σχήματα ευέλικτης εξειδίκευσης, στα οποία είναι σαφής η προσπάθεια διερεύνησης των δυνατοτήτων ανάπτυξης οικονομιών κλίμακας και πεδίου, με την χρησιμοποίηση γενικής χρήσης εργαλείων και εργασιακών διαδικασιών, με την ενεργοποίηση μικρότερων μονάδων, με την επιδίωξη μεγαλύτερης παραγωγικής διαφοροποίησης, με την εισαγωγή του προγραμματισμού και της αυτοματοποίησης, με την παραγωγή προϊόντων για συγκεκριμένες αγορές και με την κοινωνική επέμβαση στην εργασία. β. Καταγράφονται σχέσεις διασυνδεδεμένων μονάδων οικονομικών δραστηριοτήτων. γ. Αναπτύσσονται δραστηριότητες επανακατάρτισης των εργαζομένων, ώστε να καλύπτεται η ανάγκη της ανταπόκρισής τους στις εκσυγχρονιζόμενες υποχρεώσεις. δ. Πραγματοποιείται η αποκέντρωση του μηχανισμού διοίκησης, με την επίτευξη της ολοκλήρωσης σε μεγαλύτερο βαθμό.

Στις διεπιχειρησιακές σχέσεις α. Αποτυπώνεται μία τάση αποκαθετοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, με την ανάπτυξη μικρότερων και εξειδικευμένων μονάδων, με την προώθηση της υπεργολαβίας και την ουσιώδη δικτύωση των επιχειρήσεων. β. Αναπτύσσονται εξωτερικές οικονομίες κλίμακας και πεδίου, με την ανεξαρτητοποίηση των στρατηγικών ανάπτυξης και την δημιουργία πολλαπλών συναλλακτικών σχέσεων. γ. Παρατηρείται προέκταση των χαρακτηριστικών της παραγωγικής διαδικασίας, με κύρια αναφορά στην κοινωνική πλευρά της εργασίας και την προσφορά της καινοτομίας και της ευελιξίας. δ. Διαπιστώνεται η ανάδειξη της οικονομίας της πληροφορίας.

Όσον αφορά τα θεσμικά χαρακτηριστικά και το μοντέλο ρύθμισης α. Εμφανίζεται ένα μετα-Κευνσιανό, νεοφιλελεύθερο καθεστώς, με αιχμή οικονομικές πολιτικές, εστιασμένες στην στήριξη της εγχώριας παραγωγικής βάσης μέσω ενιαίων προγραμμάτων κρατικών προμηθειών, στην ενίσχυση της αυτο-επιβεβαίωσης μέσω του ανταγωνισμού και στην ανάδειξη της επιχειρηματικότητας. β. Παρατηρείται μία ρευστότητα έσω και έξω των αγορών εργασίας, με την καταγραφή ταχέων μεταβολών στα επαγγέλματα, την εισαγωγή χαλαρών εσωτερικών κανόνων εργασίας, τον ορισμό νέων τύπων κοινωνικών παροχών, την εγκαθίδρυση εξειδικευμένων σχέσεων απασχόλησης, την μείωση της δύναμης των συνδικάτων και την τμηματοποίηση των αγορών εργασίας. γ. Καταγράφεται μία ευρεία κινητικότητα απορύθμισης του παγκόσμιου οικονομικού και χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Όψεις του μετα-φορντικού μοντέλου είναι: α. Οι νέες βιομηχανικές περιοχές (spaces) και τα συγκροτήματα γεωγραφικών περιοχών (territories), όπου αναπτύσσονται οι βιομηχανικές και τεχνολογικές περιοχές (districts), παρατηρούνται διαχρονικά συσσωρεύσεις και καταγράφονται χώροι εκδήλωσης ροών. β. Η αναζωογόνηση προϋπαρχουσών ομαδοποιημένων παραγωγικών συγκεντρώσεων (clusters) με την αναμόρφωση των περιοχών. γ. Η προς τα έξω επέκταση της βιομηχανοποίησης με την περιφεριοποίηση της παραγωγής. δ. Η συμπίεση του χώρου και του χρόνου, όπου παρατηρείται μία συνεχής επανατοποθέτηση και επαναξιολόγηση των εννοιών του χρόνου και του χώρου, και διαστηματική επέκταση των ορίων λήψης απόφασης.

Οι επιπτώσεις από τον μετα-φορντισμό είναι μεταξύ των άλλων: α. Η είσοδος στην μετα-μοντέρνα περίοδο, όπου παρατηρούνται οι συνθετικές και οι διαφοροποιημένες τροχιές. β. Η οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση. γ. Η διαφορετική κοινωνική και θεσμική διάταξη, με την ανάδειξη της μεσαίας τάξης, η παρουσία των επιχειρήσεων στις τοπικές πολιτικές, η διττή αγορά εργασίας, η εξασθένιση των εργατικών συνδικάτων και το φαινόμενο της διττής πόλης. δ. Η τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη ε. Η επιλεκτική ανάπτυξη των χωρών του τρίτου κόσμου (Castells, 1984, Harvey, 1989, Harvey & Scott, 1989, Storper & Scott, 1989, Storper & Walker, 1989, Cooke, 1992a, Gertler, 1992, Jessop, 1992a, Scott 1988a, Scott & Storper 1992, Yeung, 1994). Το σύνολο αυτό των στοιχείων συνθέτει την ταυτότητα του μετα-φορντικού μοντέλου συσσωρεύσης.

1.2.2. Πόσο καινούργια είναι τα "νέα" δεδομένα:

Οι θεωρητικοί αυτής της πλευράς υποστηρίζουν, ότι δεν υφίσταται τέτοιας έκτασης μεταλλαγή, ώστε να βρισκόμαστε μπρος σε κάτι το εντελώς νέο. Η τομή, η οποία ασφαλώς έχει συμβεί, είναι η στροφή σε παραγωγικές και οργανωτικές φόρμες περισσότερο ευέλικτες, σε σχέση με το φορντικό μοντέλο της μαζικής παραγωγής. Θεωρητικοί, μάλιστα, όπως ο Sayer, 1989, ισχυρίζονται ότι '...ο καπιταλισμός κατείχε στο εσωτερικό του πάντοτε δυσκαμψίες και ευελιξίες και ότι αυτό που, προς το παρόν, συμβαίνει είναι η αντιμετάθεση στην ισορροπία αυτών των δύο, παρά μία τάση προς μεγαλύτερη ευελιξία. Οι εμφανιζόμενες τάσεις είναι πολύ μπλεγμένες για να προσδιοριστούν απλά ως ευέλικτη εξειδίκευση. Επιπλέον, η εμφάνιση των ευέλικτων μεθόδων, δεν αντιπροσωπεύει μία επαναστατική αλλαγή: το κλειδί που στοιχειοθετεί όλους τους τύπους της ευελιξίας έχει μακρά παρουσία στις αναπτυγμένες χώρες' (O'Farrell, Moffat & Hitchens, 1993).

Μεταξύ των διαφόρων θέσεων για το θέμα του μετα-φορντισμού, η γαλλική σχολή της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας έχει πιθανώς εκφράσει την πλέον διεισδυτική και με επιρροή θεωρία που επισημαίνει τις ιστορικές και οικονομικές αλλαγές των δομών και των μηχανισμών - γνωστής ως *θεωρία της γαλλικής ρύθμισης* (Aglietta, 1976. Altvater, 1992. Jessop, 1990a/ 1990b/ 1992a/ 1992c. Lipietz, 1986,1987,1992, Yeung, 1994). Κάνοντας μία διαδρομή μεταξύ των 'ορθοδόξων' (π.χ. του κλασσικού Μαρξισμού), η ρυθμιστική προοπτική προβάλλει '... μία αυστηρή αλλά μη καθορισμένη σειρά φάσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η οποία αφήνει επαρκές πεδίο για ιστορική απόκλιση και εθνική ποικιλία' (Hirst & Zeitlin, 1992:). Η προοπτική αυτή έχει άμεσα υιοθετηθεί και επισκοπηθεί με κριτικό πνεύμα στον χώρο της οικονομικής γεωγραφίας (Storper & Scott, 1989, Moulaert & Swyngedoyw, 1989, 1992a, Tickell, 1992, Tickell & Peck, 1992).

Τρεις βασικές έννοιες της ρυθμιστικής θεωρίας αποτυπώνουν την ραχοκοκαλιά της ριζοσπαστικής σειράς των μεταλλαγών που πραγματοποιούνται στις καπιταλιστικές κοινωνίες: 1). Ο καπιταλισμός ως δομή της κοινωνίας 2) Ως καθεστώς συσσώρευσης και 3). Ως μοντέλο κοινωνικής ρύθμισης. Αυτές οι τρεις έννοιες είναι συμπληρωματικές διότι και οι τρεις μαζί εξηγούν την ιστορία των αλλαγών του καπιταλισμού. Κατ'αρχήν, σύμφωνα με την ρυθμιστική εξήγηση, ο καπιταλισμός, εννοιολογικά είναι ένα χαρακτηριστικό μοντέλο παραγωγής. Στον καπιταλισμό, ωστόσο, υπάρχει μία ροπή προς τις κρίσεις, κατά καιρούς, δεδομένου ότι στο εσωτερικό του αναπτύσσει αντίρροπες δυνάμεις (Tickell & Pecks 1992). Οι κρίσεις αυτές αντιμετωπίζονται στην λογική της διασφάλισης της επιβίωσης του καπιταλισμού. Ως αποτέλεσμα της διαδικασίας της κρίσης αναπτύχθηκαν νέα κοινωνικο-οικονομικά σχήματα και δράσεις από κοινωνικούς παράγοντες (π.χ. επιχειρηματικούς οργανισμούς) και θεσμούς (π.χ. κυβερνητικές πολιτικές). Μία επιτυχημένη αντιμετώπιση κάθε κρίσης οδηγεί μία συγκεκριμένη φάση ανάπτυξης στην δική της ιστορική ταυτότητα. Ένα καθεστώς συσσώρευσης, κατά τον Lipietz (1989:19) '... περιγράφει την σταθερότητα κατά την διάρκεια μίας μακράς περιόδου διανομής του καθαρού προϊόντος μεταξύ της κατανάλωσης και της συσσώρευσης'. Είναι ένα μακροοικονομικό

καθεστώς του καπιταλισμού, ικανό να συγκρατήσει την επεκτεινόμενη αναπαραγωγή (Moulaert & Swyngedouw, 1992). Δύο καθεστώτα συσσώρευσης είναι αποτυπωμένα στην ρυθμιστική προοπτική: της εντατικής και της εκτατικής. Κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα, ο Φορντισμός και, σε μία σαφή διαδικασία επέκτασης, ο μετα-Φορντισμός, είναι αρχέτυπα του εκτατικού καθεστώτος συσσώρευσης (Yeung, 1994).

Οι εξηγήσεις, οι οποίες προέρχονται κυρίως από την σχολή της ρύθμισης, έχουν ένα σαφή, σαφέστατο στόχο: Να καταδείξουν ότι αυτό που προβάλλεται ως νέο μοντέλο συσσώρευσης, η Ευέλικτη Εξειδίκευση, δεν είναι τίποτε περισσότερο από μία νέα φάση του καπιταλισμού, ο οποίος, μέσα στην διαδικασία αναζήτησης μέσων εκτόνωσης της εκάστοτε κρίσης, επιλέγει τα καταλληλότερα, από άποψη αποτελεσματικότητας και τα συμβατότερα προς την κοινωνική προδιάθεση. Περαιτέρω, η άποψη που θέλει την ευέλικτη εξειδίκευση ως συστατικό του μεταφορντισμού, θεωρεί ότι η παρουσία της εκφράζεται με αυθεντικότερο τρόπο, και έχει περισσότερα πλεονεκτήματα, ως κομμάτι της λειτουργίας των διαφόρων τύπων δικτύων παραγωγής (Powell, 1990, Aoki 1988, Foray 1990, Johansen & Mattson 1987, Lecoq 1989), σε σχέση με όσα εκφράζει η ...'θεσμο-εμπνευσμένη' σχολή της ευέλικτης εξειδίκευσης. Και τούτο διότι όσον αφορά τα δίκτυα: Πρώτον, δεν φαίνεται να εξαρτώνται από την ύπαρξη ενός συνεκτικού και ιστορικού θεσμικού πλαισίου. Μία από τις βασικές παραδοχές, που έχει σχέση με την εγκαθίδρυση των νέων βιομηχανικών περιοχών, είναι ότι οι νέες βιομηχανίες - εκείνες που εμφανίζονται σε διάφορα σημεία ανάπτυξης τεχνολογικών παραρτημάτων - έχουν αναπτύξει εγκαταστάσεις που είναι ανεξάρτητες από τις παλιές βιομηχανίες- και, εκ του λόγου αυτού απολαμβάνουν του πλεονεκτήματος, που καλείται ' προθήκες τοπικής ευκαιρίας' (windows of locational opportunity), υπό την έννοια ότι δεν είναι προσκολλημένες στα παλιά αποθέματα των εξωτερικών οικονομιών. (Scott & Storper, 1987). Αλλά, από τη στιγμή που μία ομάδα επιχειρήσεων ξεκινήσει να ενεργοποιείται, η αναπαραγωγή των εξωτερικών σχέσεων της παρέχει το πλεονέκτημα ταχείας προσέλκυσης νέων υποψηφίων και για τον λόγο αυτό μόνο λίγες κύριες νέες συσσωρεύσεις σχηματίζονται κοντά σε μία υπάρχουσα νέα βιομηχανία. Η άποψη αυτή εξηγεί νέες ευέλικτες παραγωγικές συσσωρεύσεις, όπως αυτή της Silicon Valley. Δεύτερον, θεωρείται, ότι οι παλαιότερες βιομηχανίες, (ανάλογες με κείνες, που περιγράφηκαν στην Ευρώπη), θα μπορούσαν να ερμηνευθούν, μέσω της εξέλιξης της εξωστρέφειας και της διασύνδεσης των επιχειρήσεων - η ιστορία του Hollywood, που οδεύει από την δική του εκδοχή της 'μαζικής' παραγωγής και των τάσεων προς τμηματική διάχυση, προς απο-καθετοποίηση και επανασυσσώρευση - ήταν μία ανάλογη περίπτωση. Η περίπτωση αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως διαβεβαίωση ότι θα μπορούσαν να υπάρχουν πολλοί λόγοι για τέτοιες μεταβολές στις οργανωτικές και γεωγραφικές διαδρομές της ανάπτυξης - στο Hollywood ήταν οι ρυθμιστικές και τεχνολογικές μεταβολές που ενεργοποίησαν την διαδικασία (Storper, 1989). Στην Τρίτη Ιταλία ήταν ένας συνδυασμός μίας μακράς διάρκειας πολιτιστικής παράδοσης και των γεγονότων της μετα-πολεμικής περιόδου (Becattini 1978, Brusco 1982, Cappechi 1990, Ritaine 1989). Στη βιομηχανία μόδας του Los Angeles ήταν οι ενδογενείς αλλαγές στην μόδα και η δυνατότητα της διάρθρωσης της διανομής προσανατολισμένης στην ζήτηση του καταναλωτή, διευρύνοντας τις ετήσιες συλλογές (προβολές) μόδας (Pitman 1992). Μία άλλη κύρια περίπτωση θα μπορούσε να

είναι οι βιομηχανίες διαρκών καταναλωτικών αγαθών, όπου οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή και την διάθεση έκανε δυνατές τις συχνότερες αλλαγές (μοντέλων).

Η κάλυψη, που παρέχει αυτό το μοντέλο, με άλλα λόγια, είναι πολύ μεγαλύτερη από την αρχική εκδοχή του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης, στον βαθμό που επέτρεψε την ανάμιξη των επιχειρηματικών μεγεθών, κάθε κλάδου και κάθε μίξη διασυνδέσεων (Storper, 1995). Ωστόσο, πέραν της ευρείας αμφισβήτησης ολόκληρου του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης, κριτική έχει ασκηθεί και σε επιμέρους χαρακτηριστικά του από θεωρητικούς, που εκτιμούν ότι το 'νέο' δεν είναι νέο αλλά είναι ο μετα-φορντισμός. Πιο συγκεκριμένα, θεωρείται ότι το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης ασχολήθηκε μόνον με την στοιχειώδη βιομηχανία. Εξαιρέση αποτελεί η περίπτωση του ενδύματος, στο Hollywood, ή της αεροναυτικής (Amin & Robbins, 1990). Άλλο σημείο διάστασης είναι ότι το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης έχει ως κεντρικό σημείο αναφοράς του τις επιχειρήσεις μικρού μεγέθους. Αναλύοντας το, όμως, το μοντέλο είναι αδιάφορο στα μεγέθη των επιχειρήσεων, με μόνη την διαφορά ότι σε άλλες περιπτώσεις εμπλέκονται περισσότερο οι μικρές επιχειρήσεις και σε άλλες όχι.

Ένας άλλος, επίσης, ισχυρισμός είναι, κατά τον M. Storper, μετά από σχετική καταγραφή των αποτελεσμάτων έρευνας σε επιχειρήσεις των ΗΠΑ, ότι '...το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης πολιτικά δεν είναι προοδευτικό, ή κατά κάποιο τρόπο είναι κανονιστικό. Αντίθετα με τα ευρωπαϊκά παραδείγματα, τα αμερικάνικα περιλαμβάνουν και υψηλή και χαμηλή τεχνολογία, και υψηλές αμοιβές και εκμεταλλεύσεις με χαμηλή αμοιβή. Και πράγματι ήταν άσχημη η εκδοχή αυτού του τελευταίου τύπου εκμεταλλεύσεων - όπως έχουν αναφέρει και οι Leborn & Lipietz, ανάλογου τύπου εκμεταλλεύσεις είναι απόλυτα αποτυχημένες δεδομένης της αδυναμίας τους αντοχής στον ανταγωνισμό -, λόγω της αναποτελεσματικής λειτουργίας των θεσμών. Όσον αφορά, επίσης, τις συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύσσονται και τελεσφορούν οι διασυνδέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων θεωρείται ότι δεν εξαρτώνται μόνον από την επάρκεια της συσσώρευσης να τις παράγει, όπως ισχυρίζεται το μοντέλο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, αλλά εξαρτώνται και από το κατά πόσο η τοπικιστική εμπλοκή είναι πλήρης και υψηλή (Lung & Mair, 1992, Angel, 1989. Scott, 1988b, Storper & Walker 1989).

Επιπλέον, ευθέως τίθεται, κατ' αντιδιαστολή προς το μοντέλο της μαζικής παραγωγής, κατά πόσο η ευέλικτη εξειδίκευση μπορεί να θεωρείται ενδιαφέρουσα όχι για το κατά πόσο οι εγκαταστάσεις ή τα επαγγέλματα, που την ακολουθούν είναι η πλειοψηφία, αλλά για το αν έχουν να επιδείξουν σημαντικά οικονομικά αποτελέσματα. Και εν προκειμένω, δεν υφίστανται ανάλογα μέτρα και σταθμά. Μεταξύ των άλλων, στην σειρά των επιχειρημάτων, που θέλουν την ευέλικτη εξειδίκευση ένα από τα συστατικά του μετα-φορντισμού, που σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να μην είναι και το κυρίαρχο, είναι και κείνα που αναλύουν τα συνθετικά στοιχεία των περιοχών, που έχουν κατ'αρχήν θεωρηθεί ότι ανήκουν στο μοντέλο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης. Χαρακτηριστικά, ο Storper αναφέρει '...Η Αμερικάνικη Σχολή της υψηλής τεχνολογίας περιφερειακής ανάπτυξης (μελέτησε και) παρουσίασε τις συνθήκες ανάπτυξης στην Silicon Valley και στην Route 128 (Markusen *et al.* 1986). Τι ήταν εκείνο που ανέδειξε και διατήρησε την

ανάπτυξη στα μέρη αυτά: Η μελέτη προσδιόρισε πολλούς διαφορετικούς παράγοντες, οι οποίοι έχουν συνεισφέρει σ'αυτές τις διαδικασίες, μεταξύ των οποίων ο περισσότερο συζητημένος είναι τα απότοκα της πανεπιστημιακής έρευνας. Προσεγγίζοντας το Αμερικάνικο ενδιαφέρον σχετικά με την επιχειρηματικότητα και τις εμπειρίες των Stanford University - Silicon Valley, MIT - Route 128. Δημιουργήθηκε μία άφθονη βιβλιογραφία αναφορικά με την έρευνα και την τεχνολογική ανάπτυξη. Στα στοιχεία αυτά προστέθηκε μία λίστα από δευτερεύοντες παράγοντες, που είναι αναμειγμένοι σε πετυχημένες περιοχές υψηλής τεχνολογίας, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται το υψηλό επίπεδο της ποιότητας ζωής, η καλή υποδομή, ακόμη και οι κλιματολογικές συνθήκες. Είναι προφανές, από την αμερικάνικη εμπειρία, ότι υπήρχαν αποφασιστικοί δεσμοί μεταξύ των πανεπιστημίων και των ιδρυτών των βιομηχανιών στις περιπτώσεις της Μασαχουσέτης και της Καλιφόρνιας. Το πρόβλημα προβάλλει όταν η καταγεγραμμένη αυτή εμπειρία συγκεκριμένων περιπτώσεων επιχειρείται να αποτελέσει μία διεθνή λογική της νέας τεχνολογία, βασισμένη στην ανάπτυξη μίας νηπιακής βιομηχανίας. Η λογική αυτή δουλεύει μόνον όταν η καινοτομία είναι πλήρως και τυποποιημένα βασισμένη στην επιστήμη, όπως συμβαίνει τα τελευταία χρόνια με τους ημιαγωγούς.

Ένα από τα ερωτήματα (δύσκολο να απαντηθούν), πάντως, που προβάλλουν, σ'αυτές τις περιπτώσεις, είναι το πώς να θεωρητικοποιηθούν τα αίτια, ειδικά, που οδηγούν από την έρευνα στην εγκαθίδρυση μίας βάσης περιφερειακής παραγωγής. Και τούτο διότι υπάρχουν πολλά ερευνητικά πανεπιστήμια, και ακόμη περισσότερα που έχουν συνεισφέρει σημαντικά στην γνώση γύρω από τους ημιαγωγούς, αλλά υπάρχει ένας πολύ μικρός αριθμός περιοχών όπως η Silicon Valley και η Route 128. Αν θα μπορούσε να υπάρχει στο ερώτημα αυτό απάντηση, τότε ενδεχομένως να ήταν ότι η Silicon Valley αναπτύχθηκε, μερικώς λόγω των δεσμών της με το Stanford, αλλά επίσης και εξ αιτίας του γεγονότος ότι οι νέοι βιομήχανοι ήταν αρκετά έξυπνοι ώστε να επιτάξουν πόρους προερχόμενους από το στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα. Τέλος, ο Kattner (1984) θέτει σε ευθεία αμφισβήτηση το μοντέλο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, διαπιστώνοντας ότι δίδεται βάρος σε παράγοντες, που ενδεχομένως δεν έχουν να προσφέρουν τόσα όσα μάλλον, καθ' υπέρβαση τους αποδίδονται. Αναφέρει, συγκεκριμένα '... Η μία αδυναμία του μοντέλου είναι ότι αποδίδει υπερβολική σημασία στην εξατομικευτική δύναμη της τεχνολογικής εξέλιξης, η οποία αποτελεί μιν αναμφισβήτητο γεγονός, αλλά δεν παρουσιάζεται τόσο ισχυρή όσο πιστεύεται. Η παραγωγή σήμερα ενδέχεται όντως να καθίσταται συνεχώς πιο ευέλικτη. Εν τούτοις συνεχώς λιγότεροι εργάτες καταπιάνονται με την παραγωγή υλικών αντικειμένων. Το όραμα της αποκατάστασης μίας κοινοτικής οικονομίας, που θα στηρίζεται στις αξίες της χειροτεχνίας και θα έχει βιοτεχνική οργάνωση, παρουσιάζεται ιδιαίτερα θελκτικό. Αν ρίξει κανείς, όμως, μία ματιά στην περίφημη Silicon Valley της Καλιφόρνιας, θα διαπιστώσει ότι οι εκεί συνθήκες εργασίας για τους συναρμολογητές των ηλεκτρονικών εγκεφάλων κάθε άλλο παρά ιδεώδεις μπορούν να χαρακτηρισθούν - παρ' όλες τις κατακτήσεις της τεχνολογίας. Ακόμη και τα ελεγχόμενα από αριθμοεπιλογείς εργαλεία, αυτή η πεμπτουσία της ευέλικτης εξειδίκευσης, χρησιμοποιούνται, συχνά, απλώς, ως 'ευφυέστερα' εργαλεία μαζικής παραγωγής. Εκτός από αυτό, παρ' ότι οι παραπάνω αλλαγές όντως αρχίζουν να μεταμορφώνουν την κατάσταση στα εργοστάσια, συνεχώς μεγαλύτερο μέρος της σημερινής οικονομίας αφορά πια την παραγωγή

υπηρεσιών, η οποία οδηγεί στην δημιουργία το ίδιο ψυχολογικά καταπιεστικών θέσεων εργασίας (όπως π.χ. εκείνων στα επιλεγόμενα γραφεία υποστήριξης των τραπεζών ή των ασφαλιστικών εταιριών) και το ίδιο μακρόβιων υλικών εγκαταστάσεων, που απαιτούν τακτική πελατεία (όπως π.χ. νοσοκομεία, σχολεία κλπ).

1.2.3. Ορισμένες συμπερασματικές απόψεις

Από την ανάπτυξη των θέσεων, των θεωρητικών του μετα-φορντισμού, προκρίνεται η άποψη, ότι το επόμενο στάδιο του φορντισμού δεν προσφέρει ένα ριζικά νέο μοντέλο, όπως αυτό της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, αλλά μία επανάληψη του φορντισμού, μεταλλαγμένου σε καίρια σημεία, ένα εκ των οποίων είναι και η ευέλικτη εξειδίκευση, εστιασμένη, κατά βάση στην παραγωγική διαδικασία. Ιδιαίτερα η σχολή της ρύθμισης εκφράζει με απόλυτη σαφήνεια την άποψη αυτή, προσθέτοντας ταυτόχρονα, ότι ο μετα-φορντισμός αποτελεί μία φάση του καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο έχει την δυνατότητα και την ευχέρεια να περιέρχεται, ως μέρος της διαδικασίας αντιμετώπισης των κρίσεων, που διαχρονικά αντιμετωπίζει. Επεμβαίνοντας κριτικά, στις περιοχές, οι οποίες εκτίθενται ως υποκείμενες στο μοντέλο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, προβάλλονται επιχειρήματα, τα οποία αποσκοπούν να μειώσουν την εμβέλεια του μοντέλου και να προτείνουν έναν νέο κώδικα ερμηνείας των όσων συμβαίνουν εκεί. Για παράδειγμα, στο γεγονός ότι στην Τρίτη Ιταλία το παραγωγικό σύστημα κατέχουν οι μικρές μονάδες, προβάλλεται το επιχειρήμα ότι το σύνολο των επιχειρήσεων αυτών είναι μία πολύ μικρή ομάδα στο παγκόσμιο σύνολο, ώστε να αποτελέσει την βάση μίας πιθανής βιομηχανικής τομής βασισμένης στο παραγωγικό υπόδειγμα των μικρών μονάδων. Επίσης, ένα από τα ισχυρά επιχειρήματα περί του αντιθέτου είναι η κλαδική κατανομή του μοντέλου της Ευέλικτης Εξειδίκευσης. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι ένα μοντέλο βιομηχανικής τομής χρειάζεται ευρεία κλαδική σύνθεση, και όχι, όπως στο Ιταλικό και το Γερμανικό παράδειγμα, το οποίο επικεντρώνεται στις παραδοσιακές βιομηχανίες μη διαρκών καταναλωτικών αγαθών ή στις βιομηχανίες εξειδικευμένων προμηθευτών (για παράδειγμα μεταλλοκατασκευές), ή στις εκδοχές πολυτελών προϊόντων της μαζικής παραγωγής (όπως των γερμανικών αυτοκινήτων).

Τέλος, θεωρείται πως δεν χωρά αμφιβολία, ότι το βασικό συνδετικό στοιχείο του μοντέλου της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, που είναι η συνεργατική και κοινοτική συμπεριφορά, μεταξύ των επιχειρήσεων, δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμο και ευκολοδημιούργητο στοιχείο κάθε βιομηχανικής περιοχής. Στις περιπτώσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας, υπάρχουν βαθιές ιστορικές ρίζες, αν και καμία δεν πηγάζει κατ'ευθείαν και συνεχώς από την ιστορία και την παράδοση. Συνεπώς, οι αναπτυσσόμενες διεπιχειρησιακές σχέσεις έχουν ένα υπόβαθρο να ευδοκιμήσουν. Σε άλλες περιοχές, όμως, ακόμη και αν τα εξωτερικά βιομηχανικά χαρακτηριστικά προσιδιάζουν με τις περιπτώσεις αυτές, θεωρείται ότι δεν είναι δυνατόν να οικοδομηθούν ανάλογες σχέσεις, δεδομένου ότι ελλείπουν τα παραδοσιακά και ιστορικά συνθετικά στοιχεία.

1.2.4. ...Συνεπώς

Είναι, συνεπώς, πρόδηλο, ότι το μοντέλο συσσώρευσης, που πρότειναν οι Piore & Sabel, θεωρείται ότι, αν και διακηρύσσει την σύγκλιση μεταξύ των μικρών και των μεγάλων βιομηχανιών, ορίζει, καθ' υπερβολή, μία γενική ευελιξία της παραγωγής την οποία αποδέχεται ως ένα συγκεκριμένο μοντέλο ευέλικτης εξειδίκευσης, μέσα σε ένα βιομηχανικό σύστημα αποκαθετοποιημένων μικρών επιχειρήσεων. Σήμερα, αν και η ευελιξία αυτή είναι ένα γενικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων βιομηχανικών συστημάτων, συγχέεται με το βιομηχανικό μοντέλο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, το οποίο θεωρείται ότι δεν κατέχει τον χώρο εκείνης της πρακτικής εφαρμογής, που θα το κατοχύρωνε ως υπαρκτό, εφαρμόσιμο και με αποτελέσματα, που μπορεί να είναι ελέγξιμα και μετρήσιμα. Αντίθετα, υποστηρίζεται, ότι το μοντέλο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης, δεν προσδιόρισε με αναλυτικούς όρους, ακριβώς, τι ήταν εκείνο που διέκρινε ένα τεχνολογικά δυναμικό και περιφερειακά ριζωμένο παραγωγικό σύστημα από επιχειρήσεις, που δεν διακρίνονται από ανάλογα χαρακτηριστικά, αλλά ωστόσο εμφανίζονται να είναι ευέλικτες και εξειδικευμένες. Με άλλα, λόγια, θεωρείται, ότι η ευελιξία και η εξειδίκευση μπορεί να υπάρχει και να εφαρμόζεται, ως συνθήκη επιχειρηματικής λειτουργίας, σε παραγωγικές μονάδες, που διαβιούν έξω και μακριά από έναν περίγυρο εμπορούμενο, προωθούνται και αναπαράγοντα το μοντέλο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης. Απλώς, επιβεβαιώνει την προσπάθεια του καπιταλισμού να επιβιώσει από τις επιπτώσεις της κρίσης, υφιστάμενος του φορντικού μοντέλου, και μεταβαίνοντας στον μετα-φορντισμό.

1.3. Αναζητώντας το περίγραμμα του ισχύοντος μοντέλου

Από τις αναφορές των δύο προηγηθεισών ενοτήτων γίνεται σαφής μία προσπάθεια αναζήτησης, των χαρακτηριστικών που κατέχει το λειτουργούν παραγωγικό μοντέλο, των δυνατοτήτων ευρείας ή περιορισμένης παρέμβασής του στην διαδικασία μεταλλαγής του φορντισμού, των ικανοτήτων του να προδιαγράψει τροχιές έξω από το γενικότερο καπιταλιστικό σύστημα ή των αδυναμιών του να αποδεχθεί την νομοτέλεια ότι αποτελεί μία νέα έκφανση του καπιταλισμού.

Αναμφίβολα, όταν οι θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις βρίσκονταν στο αιχμηρότερο σημείο τους, δεν είχε ακόμη ενισχυθεί η τάση διεθνοποίησης των αγορών και η αποδοχή του αμείλικτου ανταγωνισμού, ως το μοναδικό όχημα επιβίωσης στην διαδικασία του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και η συνολικότερη κρίση στην παγκόσμια Αριστερά μείωσε σοβαρά την ένταση των συζητήσεων για τις εναλλακτικές, έναντι του υπάρχοντος καπιταλιστικού συστήματος, λύσεις και περισσότερο εντατικοποίηση, ή και ενίσχυσε, τις θέσεις εκείνων, που αναζητούν λύσεις εντός του συστήματος ή σε αναφορά με αυτό.

1.3.1. Η εικόνα της διεθνούς αγοράς.

Ανάμεσα στις εξελίξεις αυτές, προβάλλουν εξ ίσου σημαντικές διαφοροποιήσεις και επιτεύγματα, σε σχέση τόσο με την τεχνολογία όσο και την διασπορά του παγκόσμιου παραγωγικού μηχανισμού.

Η τεχνολογία, με την εκπληκτική ανάπτυξη της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών, αποκτά σοβαρό - το σοβαρότερο ίσως - μερίδιο στην αύξηση της παραγωγικότητας της διεθνούς οικονομίας και ταυτόχρονα επεμβαίνει ως μηχανισμός ριζικού επανασχεδιασμού (re-engineering) των στρατηγικών διαδικασιών. Παρατηρείται μία ευρεία τάση αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων, όσο πιο γρήγορα μπορούν, ως προς την οργάνωσή τους, ώστε να μπορέσουν να δημιουργήσουν μία συμβατή ατμόσφαιρα προς τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Στην διάρκεια αυτής της διαδικασίας εξαλείφουν στρώματα παραδοσιακής διοίκησης, συμπιέζουν κατηγορίες εργασιών, δημιουργούν ομάδες εργασίας, εκπαιδεύουν υπαλλήλους σε πολλαπλά επίπεδα ικανοτήτων, συντομεύουν και απλοποιούν διαδικασίες παραγωγής και διανομής και εκσυγχρονίζουν τα συστήματα διεύθυνσης. Τα αποτελέσματα είναι εντυπωσιακά. Στις ΗΠΑ, η μέση παραγωγικότητα αυξήθηκε 2,8% το 1992, η μεγαλύτερη άνοδος μετά από δύο δεκαετίες. Τα γιγαντιαία άλματα στην παραγωγικότητα σήμαιναν μεγάλης κλίμακας μειώσεις στο εργατικό δυναμικό. Σημειώνεται, ότι ο επανασχεδιασμός έχει σαν βασικό του αποτέλεσμα την απώλεια τουλάχιστο ενός 40% των θέσεων εργασίας μίας εταιρίας και μπορεί να οδηγήσει σε μία μείωση μέχρι και 75% του ανθρώπινου δυναμικού της (Rifkin 1995). Η ίδια, ωστόσο, τεχνολογία δίνει την δυνατότητα σε μικρές παραγωγικές μονάδες να αξιοποιήσουν τις επιχειρηματικές τους ικανότητες, και μέσα από την χρήση 'έξυπνων' μηχανημάτων, CNC, CAD/CAM, όχι μόνον να βελτιώσουν την θέση τους στην αγορά, αλλά αξιοποιώντας την ευελιξία και την εξειδίκευσή τους να προσεγγίσουν δημιουργικά τις ανάγκες της αγοράς και να προσφέρουν προϊόντα προς καταναλωτές-στόχους, συγκεκριμένων ποιοτικών απαιτήσεων και οικονομικών δυνατοτήτων. Οι δύο βασικές συνιστώσες το οικονομικώς γίνεσθαι, το Κεφάλαιο και η Εργασία, παρακολουθούν τις εξελίξεις αυτές με αρκετά διαφοροποιημένες τις τροχιές τους.

Το Κεφάλαιο φαίνεται έντονα ισχυροποιημένο, τόσο ως προς την απόδοσή του όσο και ως προς τις επιλογές του. Το γεγονός ότι η κρίση αποζητάει μονίμως την εκτόνωσή της μέσω της απορρόφησης επενδυτικών πόρων προσδίδει στο κεφάλαιο την ικανότητα να αναζητά τις καλύτερες επενδυτικές ευκαιρίες, που σύντομα και μόνιμα θα του εξασφαλίζουν συνθήκες υψηλής αποδοτικότητας. Συνακόλουθο προς αυτό, και με δεδομένο ότι το κεφάλαιο έχει αποκτήσει σχεδόν πλήρη την άδεια της ελεύθερης κυκλοφορίας στην παγκόσμια αγορά, η δυνατότητά του να ξετάξει και να επιλέγει τοποθετήσεις σε οποιοδήποτε μέρος της γης, είναι αδιαπραγμάτευτη. Συνεπώς, οι συνθήκες αποδοτικότητας του κεφαλαίου παρουσιάζονται ιδιαίτερα θετικές.

Η Εργασία, -κυρίως με την παραδοσιακή της μορφή- αντίθετα, φαίνεται, πως βρίσκεται μπρος σε μία δύσκολη καμπή, υφιστάμενη τόσο τις επιπτώσεις της τεχνολογικής επανάστασης όσο και το κόστος από την είσοδο στις παγκόσμιες αγορές των νέων βιομηχανικών χωρών. Το γενικότερο μήνυμα, που εισπράττει η εργασία από τις εξελίξεις αυτές είναι πίεση των αμοιβών προς τα κάτω, μείωση των παροχών του κοινωνικού μισθού, αύξηση των αναγκών για εισροή νέων γνώσεων και για κατάρτιση, διεύρυνση του ποσοστού της ανεργίας. Το ζητούμενο, και μάλιστα με πειστικό τρόπο, δεν είναι, απ' ό,τι φαίνεται, η ισχυροποίηση της θέσης των κεκτημένων, αλλά η δυνατότητα μίας αξιοπρεπούς υποχώρησης, σε σχέση με αυτά που στο παρελθόν εθεωρούντο αδιαπραγμάτευτα. Ασφαλώς, διαφορετική είναι η περίπτωση των νέων μορφών εργασίας, οι οποίες εστιάζονται στην ένταση της γνώσης, και οι οποίες κατέχουν μία δεσπόζουσα θέση στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, αυτές οι μορφές εργασίας αποτελούν μειοψηφία και δεν μπορούν να ανατρέψουν την γενική εντύπωση.

Το Κράτος, με την παραδοσιακή του μορφή, φαίνεται πως διχάζεται, στην προσπάθειά του να προσαρμοσθεί, στο νέο, που έχει, απροειδοποίητα, προκύψει. Από την μία πλευρά, αδυνατεί πλέον να διαθέσει τους απαραίτητους πόρους, που κρίνονται αναγκαίοι για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων από την κρίση, (ήδη, το κοινωνικό κράτος υφίσταται μία άνευ προηγουμένου επίθεση, η οποία αποσκοπεί στον περιορισμό της οικονομικής διαχειριστικής του εμβέλειας και ικανότητας, με το δίκαιο, εν πολλοίς, αιτιολογικό της αναποτελεσματικότητάς του και της δυσλειτουργικότητάς του). Από την άλλη, όμως, η αποκεντρωμένη του μορφή αναλαμβάνει να παίξει σοβαρούς ρόλους, που έχουν σχέση με την ενεργητική ενίσχυση θεσμών, την ουσιαστική υποστήριξη ενδοκοινωνικών και ενδοκοινοτικών σχέσεων και την ρυθμιστική του παρουσία στην καλή λειτουργία αυτών των σχέσεων. Με το άνοιγμα των οικονομιών, παρουσιάζεται η εικόνα, του εγκλωβισμένου κράτους, το οποίο συρρικνώνεται, ως προς τις παραδοσιακές του λειτουργίες, που είναι ο δαπανηρός παρεμβατισμός, και αισθάνεται ατελέσφορο, ως προς τα νέα του καθήκοντα, που είναι του ρυθμιστή για την πιστή εφαρμογή των κανόνων του ανταγωνισμού και του ισορροπιστή των κοινωνικών αντιθέσεων, ώστε να ανακυκλώνονται με σχετική ομαλότητα οι παραγωγικές σχέσεις.

Οι ανακατατάξεις στο σύνολο σχεδόν των δεδομένων, που συνθέτουν το στερέωμα των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων, δεν θα ήταν δυνατόν να μη αγγίξουν και αυτό το ίδιο το παραγωγικό σύστημα, που από μαζικής παραγωγής αρχίζει να απομαζικοποιείται, να διασπάται και να αποκτά νέα χαρακτηριστικά, που δεν κατείχε ο φορντισμός. Τα χαρακτηριστικά αυτά περιγράφηκαν αναλυτικά στην παρουσίαση τόσο του μοντέλου της Ευέλικτης Εξειδίκευσης όσο και του μετα-φορντισμού.

1.3.2. Κοινό συστατικό: Η κρίση

Από την παράθεση των στοιχείων αυτών φαίνεται ότι το όλο σύστημα διάγει ένα μεταβατικό και κρίσιμο στάδιο. Από τα ίδια επίσης στοιχεία, δεν χωρά αμφιβολία, ότι είτε βρισκόμαστε μπρος σε ένα νέο σύστημα συσσώρευσης, την Ευέλικτη Εξειδίκευση, είτε σε ένα αρχέτυπο του εκτατικού

καθεστώς συσσώρευσης, τον μεταφορντισμό, οπωσδήποτε βρισκόμαστε πρώτα απ'όλα μπρος σε μία παρατεταμένη κρίση, η οποία έχει τα πρωτοφανή στοιχεία, που έχουν περιγραφεί, με προεξάρχουσα αυτή που προκύπτει από την αδυναμία της εφαρμογής ενιαίας ρύθμισης στο σύστημα της μαζικής παραγωγής. Το συστατικό, συνεπώς, που κινητοποιεί τον μηχανισμό αναζήτησης και καταγραφής των νέων δεδομένων, με την ελπίδα ή με την βεβαιότητα ότι αυτά μπορεί να περιγράψουν μία διαφορετική συμπεριφορά, είναι η κρίση. Μία κρίση, που δεν φαίνεται διατεθειμένη να εκτονωθεί, μέσα από την χρησιμοποίηση των μέσων κευνσιανής έμπνευσης, δεδομένου ότι το άνοιγμα των αγορών απαιτεί διαφορετικού τύπου παρεμβάσεις, διαφορετικής σύλληψης και άλλης σύνθεσης. Αν, μάλιστα, λάβει κανείς υπόψη του, ότι ένας από τους σκληρούς πυρήνες της κρίσης έχει σχέση με την αδυναμία του συστήματος να διαχειρισθεί το προϊόν της παραγωγικότητας, που επιτυγχάνεται, -αντίθετα βρισκόμαστε στο οξύμωρο σχήμα, η αύξηση της παραγωγικότητας να συνοδεύεται από ταυτόχρονη αύξηση της ανεργίας-, γίνεται αντιληπτό το εύρος της κρίσης, που αντιμετωπίζει ο καπιταλισμός.

1.3.3. Διερευνώντας το μοντέλο

Όσον αφορά το ζητούμενο της συζήτησης, αν δηλαδή από την κρίση προκύπτει ένα νέο μοντέλο με χαρακτηριστικά έξω από τον καπιταλισμό ή μία άλλη φάση του καπιταλισμού στην διαδικασία αντιμετώπισης της κρίσης, είναι σκόπιμο να ξεκαθαρισθεί εξ αρχής ότι αν ο καπιταλισμός έχει να επιδείξει κάτι για αιώνες τώρα, είναι ο τεχνολογικός και οργανωτικός του δυναμισμός. Και εν προκειμένω δεν προκύπτουν καθαρές αποδείξεις θεμελιωδών μεταλλαγών σε οργανωτικά σχήματα (Schoenberger, 1989). Άρα, θα ήταν εξωπραγματικό να θεωρήσει κανείς ότι η παρούσα προσέγγιση μπορεί να ερμηνευθεί ως διαπραγμάτευση ενός εντελώς νέου μοντέλου. Άλλωστε, η βιβλιογραφία για την ευέλικτη εξειδίκευση παρουσιάζει μία θετική προκατάληψη υπέρ της ευελιξίας της στατικής παραγωγής. Και, εν προκειμένω, τρία προβλήματα αναδεικνύονται με αυτή την σύλληψη της ευελιξίας στην βιβλιογραφία: 1) Έχει σχέση, πρωτίστως, με βραχυπρόθεσμη προσαρμογή των μεθόδων παραγωγής σε αλλαγές στην εξωτερική ζήτηση. 2) Έχει εφαρμογή μόνον στην παραγωγή και 3) Ενδιαφέρεται κυρίως για οικονομικά κόστη (Yeung, 1994). Πράγματι, είναι αδύνατον να κατοχυρωθεί ένα νέο μοντέλο συσσώρευσης, χωρίς να προβλέπει ρυθμίσεις σε μακρο-επίπεδο. Ωστόσο, η παραδοχή αυτή δεν είναι δυνατόν να αποσιωπήσει το γεγονός, ότι στην διαδικασία αυτή αναδιάρθρωσης του παραγωγικού μοντέλου παρουσιάζονται νέα στοιχεία, αξιόλογα, με σοβαρή λειτουργική αξία και καταλυτική συμβολή στην αποτελεσματικότερη λειτουργία του συστήματος.

Κατ' αρχήν στον χώρο των επιχειρήσεων, είτε αυτές είναι μεγάλου, είτε μεσαίου, είτε μικρού μεγέθους, η μεταβολή είναι προφανής. Η προσπάθεια μείωσης, κατ' αρχήν, του κόστους παραγωγής, εστιάζεται όλο και περισσότερο στις εξωτερικές οικονομίες κλίμακας και, ως εκ τούτου, εντείνει τις οριζόντιες διεπιχειρησιακές σχέσεις και ευνοεί την ανάπτυξη ενός πυκνού ιστού διεπιχειρησιακών δικτύων. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τα εν λόγω δίκτυα δεν ολοκληρώνουν την αποστολή τους μόνον σε επίπεδο κόστους. Διευρύνουν την λειτουργία τους και σταδιακά αναλαμβάνουν την διαχείριση ζητημάτων, όπως είναι η καινοτομία, η επαγγελματική κατάρτιση,

η ενίσχυση των υπεργολαβικών σχέσεων, η ανταλλαγή τεχνογνωσίας (know-how) και τεχνολογίας, η ανάπτυξη κοινών υπηρεσιών για την υποστήριξη των μελών ολόκληρου του δικτύου και η δημιουργία μηχανισμών ενημέρωσης, πληροφόρησης και παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών. Οι σχέσεις αυτές, που δεν ήταν ιδιαίτερα συνήθεις στον φορντισμό, έρχονται να καταλάβουν σημαντικό μέρος δίπλα στις επιχειρήσεις και να διευκολύνουν σημαντικά την λειτουργία τους. Αξιοσημείωτο στοιχείο, είναι αυτό των μεταβολών, που υφίστανται σε δομές παραδοσιακά αγκυλωμένες και δυσπρόσιτες σε νεωτεριστικές αλλαγές, όπως είναι το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Όχι μόνον εκσυγχρονίζεται και αποκτά ευελιξία αλλά και τμηματοποιείται ανάλογα με τα νέα προϊόντα και τις νέες υπηρεσίες, που προσφέρει, - σε αντιδιαστολή προς την παραδοσιακή πιστωτική λειτουργία-, ώστε να μπορεί να έχει ενεργό παρουσία στις νέες αυτές οικονομικές και παραγωγικές σχέσεις. Εκείνο, όμως, που θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και να ζυγιστεί με την δέουσα σοβαρότητα, είναι η είσοδος στο παιχνίδι της οικονομίας ενός παράγοντα, που στον φορντισμό είναι άγνωστος και απών. Είναι ο παράγοντας της κοινωνίας με όλες τις οργανωμένες μορφές της. Και αυτή η παράμετρος είναι, ίσως, η ισχυρότερη στην δημιουργία μίας ισχνης, αλλά παρ' όλα αυτά, υπαρκτής υποψίας, ότι προσεγγίζουμε ένα νέο μοντέλο συσσώρευσης. Ειδικότερα, η αποκεντρωμένη διοίκηση, είτε σε τοπικό, είτε σε περιφερειακό επίπεδο, αναλαμβάνει να παίξει ρόλους πρωτόγνωρους σε σχέση με το τυπολατρικό έργο του παρελθόντος. Ιδρύει χώρους για την οργανωμένη λειτουργία των μικρών επιχειρήσεων, τους οποίους διαχειρίζεται προσφέροντας κοινής χρέωσης υπηρεσίες, όπως φύλαξη και προστασία χώρων, πρόσβαση σε ηλεκτρονικά δίκτυα και σε βάσεις δεδομένων, λειτουργία ενιαίων συστημάτων προστασίας του περιβάλλοντος, αποθήκευση πρώτων υλών και τελικών προϊόντων.

Οι οργανισμοί, που εκπροσωπούν την κοινωνία, συμμετέχουν στην ίδρυση και λειτουργία ενδιάμεσων αναπτυξιακών φορέων, οι οποίοι διαχειρίζονται χρηματοδοτικά προγράμματα για την ανάπτυξη της έρευνας και της τεχνολογίας στις επιχειρήσεις μικρής κλίμακας, παρέχουν υπηρεσίες marketing, έρευνας αγοράς, προώθησης της νέας τεχνολογίας, συμβάλλουν στην ανάπτυξη των διεπιχειρησιακών σχέσεων, διαχειρίζονται θέματα δανειοδότησης των επιχειρήσεων, που ανήκουν στους οργανισμούς, διαπραγματευόμενοι απευθείας με τα πιστωτικά ιδρύματα και εγγυώμενοι αυτοί αντί των δανειοδοτούμενων επιχειρήσεων, ιδρύουν οργανισμούς τεχνολογικής υποστήριξης και διαχείρισης της καινοτομίας, όπως είναι τα Τεχνολογικά Πάρκα, οι Τεχνοπόλεις και τα Επιστημονικά Πάρκα, συμβάλλουν στην ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ της Έρευνας και της Παραγωγής, αναπτύσσουν οργανισμούς κοινής παροχής υπηρεσιών Υγιεινής και Ασφάλειας της εργασίας.

Τέλος, ο ρόλος της οργανωμένης κοινωνίας είναι πολύ σημαντικός στην αποκατάσταση και την ομαλή λειτουργία ενός καθεστώτος κοινωνικής συναίνεσης, το οποίο απορροφά τους κραδασμούς που είναι εύλογο να προκύπτουν στον χώρο της οικονομίας και της κοινωνίας, όταν οι μεταβολές που συμβαίνουν είναι τόσο μεγάλες και τρομακτικές και απαιτούν υποχώρηση ακόμη και σε θέματα κεκτημένων δικαιωμάτων των εργαζομένων, τα οποία μέχρι πρότινος ήταν αδιαπραγμάτευτα. Τα στοιχεία αυτά είναι σχεδόν άγνωστα στον φορντισμό, όπου κυριαρχεί η

εσωστρέφεια, η καθετοποίηση και ο πλήρης απομονωτισμός της οικονομίας από την κοινωνία. Και χωρίς να είναι σε θέση να σηματοδοτήσουν ένα μετα-καπιταλιστικό μοντέλο συσσώρευσης, αναμφίβολα, προωθούν την ενεργοποίηση όλων των δυνάμεων, που μπορούν να έχουν παρέμβαση στην παραγωγή ευημερίας, αξιοποιώντας κάθε υγιές κύτταρο του συνόλου. Δεν θα πρέπει να διαφύγει, τέλος, στο σημείο αυτό, της προσοχής ότι η ανάδειξη και η ισχυροποίηση της ευέλικτης εξειδίκευσης, σε επίπεδο Ευρώπης, υποστηρίζεται από την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση, με συγκεκριμένα μέτρα, προγράμματα, χρηματοδοτικές ενέργειες και μηχανισμούς, που είτε σχετίζονται με πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης, είτε με πολιτικές ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας. Το σύνολο της κοινοτικής αυτής πολιτικής, για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία συνειδητή παρέμβαση της Ένωσης σε μία προσπάθεια διευκόλυνσης του παραγωγικού έργου των μονάδων αυτών και της ενίσχυσης της ευέλικτης εξειδίκευσης που τις διακρίνει ώστε να ελαττωθεί, μεταξύ των άλλων, και ο υψηλός δείκτης θνησιμότητας, που χαρακτηρίζει τα τελευταία χρόνια την μικρή κλίμακα.

1.3.4. Εν κατακλείδι

Από την παράθεση όλων των στοιχείων που συνθέτουν το παραγωγικό μοντέλο σήμερα, είναι προφανές ότι διαπιστώνεται μία ραγδαία μετακίνηση από το μοντέλο της μαζικής παραγωγής, προς ένα μοντέλο, το οποίο, χωρίς να χάνει τα βασικά οργανωτικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά, του καπιταλιστικού συστήματος, αναδεικνύει μία νέα μετα-φορντική εκδοχή, με προεξάρχον στοιχείο αυτό της ευέλικτης εξειδίκευσης. Θα αποτελούσε, όμως, εσφαλμένη εκτίμηση να θεωρηθεί ότι το μετα-φορντικό αυτό μοντέλο απλά εξασφαλίζει την επιβίωση του καπιταλισμού. Συμβαίνει κάτι περισσότερο. Δημιουργεί συνθήκες ακόμη και ευρείας αλλοίωσης της ταυτότητας του καπιταλιστικού συστήματος, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι το μετα-φορντικό αυτό μοντέλο με τα συγκεκριμένα κοινωνικο-οικονομικά του χαρακτηριστικά θα επεκταθεί, ως εφαρμογή, όχι μόνον σε μικρο-επίπεδο αλλά και σε μακρο-επίπεδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abernathy, W., Clark, K., Kantrow, A. (1983), ' Industrial Renaissance: Producing a Competitive Future for America ', New York, publ. 'Basic Books'. Elsevier
- Aglietta, M., (1976), ' A Theory of capitalist regulation' London, : New Left Books.
- Allesch, J., (1985), ' Innovation Centers and Science parks in the Federal Republic of Germany: current situation and ingredients for success', in J. Gibb (ed) *Science Parks and Innovation centers: their economic and social impact*, Amsterdam.
- Altvater, E., (1992), ' Fordist and post-Fordist international division of labour and monetary regimes'. In Storper and Scott, editors *Pathways to industrialization and regional development*. London: Routledge. 21-45.
- Amin, A. and Robins, K. (1990), ' The reemergence of regional economies? The mythical geography of flexible accumulation', *Environment and Planning D*, 8, pp 7-34
- Amin, A., (1989), ' A model of the Small Firm in Italy', in Goodman E., Bamford E., and Saynor P. (eds) *Small firms and industrial Districts in Italy*, London, Routledge.
- Atkinson, J., (1985), 'Flexibility: Planning for an Uncertain Future', *Manpower Policy and Practice* 1
- Atkinson, J. and Gregory, D. (1986), ' A Flexible Future: Britain's Dual Labour Force', *Marxism Today* 30/4
- Bagnasco, A. and Messori, M., (1975), ' Tendenze dell' economia periferica' , Torino, Valentino.
- Bagnasco, A. (1977), ' Tre Italie: la problematica territoriale dello sviluppo', Bologna, Il Mulino.
- Berger, S. and Piore, M. (1980), ' Dualism and Discontinuity in Industrial Societies', Cambridge University Press
- Βεργόπουλος, Κ. (1994), 'Παγκοσμιοποίηση και διασπορά' δημ. στο 'Η νέα παγκόσμια οικονομία', εκδόσεις 'ΕΞΑΝΤΑΣ'
- Best, M. (1986), ' Strategic Planning and Industrial Policy ' , publ. in *Local Economy*, no 1
- Boyer, R. and Coriat, B., (1986), 'Technical Flexibility and Macro Stabilization', paper in Conference on Innovation Diffusion, Venice, 17-21 March.
- Brusco, S., (1982), ' The Emilian model: Productive decentralisation and social integration', *Cambridge Journal of Economics*.
- Brusco, S., (1986), ' Small firms and industrial districts: The experience of Italy', in D. Keeble and F. Weever (eds) *New firms and Regional Development*, London, Croom Helm.
- Brusco, S., (1989), 'A policy for Industrial Districts', in Goodman E., Bamford E., and Saynor P. (eds) *Small Firms and Industrial Districts in Italy*, London, Routledge.
- Brusco, S., (1992), ' Small Firms and the provision of real services', in F. Pyke and W. Sengenberger (eds) *Industrial Districts and local economic regeneration*, Geneva, International Institute for Labor Studies
- Business Week (1988), 'The rise of Silicon Bavaria ' *Business Week*, no 3034
- Capecchi, V. *et al.* (1979), ' La piccola impresa in Italia ' , Bari, De Donato.
- Castells, M., (1989), ' The informational city: information technology, economic restructuring and the urban-regional process' . Oxford: Basil Blackwell.

- CEC (1989), European Community Business and Innovation Centers, Document CEC (1991c) Europe 2000, Outlook for the Development of the Community's Territory, Commission of the European Communities, Bruxelles XVI/C3/354/1988, Commission of the European Communities, Brussels.
- Cohen, S. and Zysman, J. (1987) 'Manufacturing Matters: the myth of post-industrial economy' New York, publ. 'Basic Books'.
- Cooke, P.N. (1992a), ' Computing and communications in the U.K. and France: innovation, regulation and spatial dynamics- an introduction. ' In Cooke, P., Moulart, F., Swyngedouw, E., Weinstein, o. and Wells, P., editors, *Towards global localization: the computing and telecommunications industries in Britain and France*. London: UCL Press, 1-18.
- DATAR, (1988), Atlas de l' aménagement du territoire, Paris: Documentation Française.
- De Courson, J., (1985), 'Les technopoles française c' est parti ' , Urbanisme, No 208, pp 70-78.
- Donald Mac M. (1991), ' Post-Fordism and the Flexibility Debate ' , Studies in Political Economy 36.
- Dose, N., and Drexler, A. (Hrsg.) (1988), ' Technologieparks ' Opladen, W. Germany.
- Drucker P., ' Ο Ερχομός της Πληροφοριοκίνητης Επιχείρησης', δημοσιευμ. στην έκδοση 'Καπιταλισμός με Ανθρώπινο Πρόσωπο', Αθήνα, POINT OE, 1991
- Dunford, M. (1988), ' Capital, the State and Regional Development' , Pion, London.
- EBN (1985), 'Business and innovation Centers, Manual of Best Practices', European Business and Innovation Centre Network, Brussels.
- Filippucci, C.(1978), ' L' occupazione ed il valore aggiunto in Emilia Romagna: un' analisi disaggregata per settore di attività economica' , Statistica, no.3
- Farrell, `O, P.N., Moffat, L.A.R., and Hitchens D.M.W.N. (1993), ' Manufacturing Demand for Business Services in a Core and Peripheral Region: Does Flexible Production Imply Vertical Disintegration of Business Services?' , Regional Studies, Vol.27.5, pp.385-400.
- Freeman, C., Perez, C. (1986), ' The Diffusion of Technical Innovations and Changes of Techno-Economic Paradigm', Paper prepared for the Venice Conference, March.
- Fielding, A.J., (1994), ' Industrial Change and Regional Development in Western Europe', Urban Studies, Vol. 31, Nos.4/5.
- Gertler, M.S., (1992), 'Flexibility revisited: districts, nation-states and the forces of production'. Transactions, Institute of British Geographers NS 17, 259-78.
- Harrison, B., (1994), ' The Italian Industrial Districts and the Crisis of the Cooperative form', Part I, European Planning Studies, 2, 1, pp-16.
- Harvey, D. (1987), ' Flexible Accumulation through Urbanization: Reflections on Post-Modernism in the American City', paper presented to a Symposium at the Yale School of Architecture on Developing the American City - Society and architecture in the Regional City, 6-7- February.
- Harvey, D., (1989), ' The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change', Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, D. and Scott, A., (1989), ' The practice of human geography: theory and empirical specificity in the transition from Fordism to flexible accumulation. In Macmillan, B., editor, *Remodelling geography*. Oxford: Basil Blackwell, 217-29.

- Herrigel, G., (1987), 'The political economy of industry: Mechanical Engineering in the FRG', MIT (mimeo)
- Herrigel, G., (1988), 'The political embeddedness of small and medium-sized firm networks in Baden-Wurttemberg', paper delivered at the Workshop of Interfirm Innovation Dynamics, sponsored by the Six Countries Programme on Aspects of Government Policies Towards Technological Innovation in Industry (Stuttgart, 1988).
- Janssen, B. and Hoogstraten, P. van (1987), 'New Infrastructure Requirements for Regional Development' paper presented at the international conference 'Regional Policy at the Crossroads', April.
- Jessop, B., (1990a), 'State theory: putting capitalist states in their place. Cambridge: Polity Press.
- Jessop, B., (1990b), 'Regulation theory in retrospect and prospect.' *Economy and Society* 19, 153-216.
- Jessop, B., (1992a), 'Fordism and Post-Fordism: a critical reformulation.' In Storper, M and Scott, A.J., editors, *Pathways to industrialization and regional development*. London: Routledge, 46-69.
- Jessop, B., (1992c), 'Post-Fordism and flexible specialization: incommensurable, contradictory, complementary or just plain different perspectives?' In Ernste, H. and Meier, V., editors *Regional Development and contemporary industrial response: extending flexible specialization*. London: Belhaven, 25-43
- Kattner, P. (1984), 'Πίσω στον άνθρωπο. Κρίσεις στο έργο των Sabel & Piore : The second Industrial Divide'. Αναδημοσίευση του άρθρου από το περιοδικό *The new Republic*, Αθήνα, Εκδόσεις POINT OE, 1988.
- Kaplinsky, R., (1994), 'From Mass Production to Flexible Specialization: A Case Study of Microeconomic Change in a Semi-industrialized Economy', *World development*, Vol. 22, No.3 pp.337-353.
- Kerorguen, Y., (1985), 'Il etait une fois Technopolis, Technopolis, Autrement, No 74, Paris.
- Komninou, N., (1992), 'Science Parks in Europe: Flexible production, productive disintegration and R&D', in Danford and G. Kafkalas (eds) *Spatial implications of competition and regulation in the New Europe*, London, Belhaven.
- Lacave, M., (1989), 'Le role de l' association Montpellier LR Technopole, Urbanisme, No 228.
- Λαμπριανίδης Λ. (1992), 'Η Γεωγραφική Διάσταση των Υπεργολαβικών σχέσεων Παραγωγής στην Βιομηχανία', Θεσσαλονίκη, εκδόσεις ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΑΕ.
- Leborgne, D. and Lipietz, A. (1987), 'New Technologies, New Modes of Regulation: Some Spatial Implications', paper presented in Seminar, *Changing Labour Processes and New Forms of Urbanisation*. Samos, Greece, August.
- Leborne, D. and Lipietz, A. (1992), 'Conceptual fallacies and open questions on post-Fordism, in: M.Storper and A.J.Scott '(Eds) *Pathways to Industrialisation and Regional Development*, p.332-348. London: Routledge.

- Lipietz. A. (1986), ' New tendencies in the international division of labour: regimes of accumulation and modes of regulation.' In Scott A.J. and Storper, M., editors, *'Production, work and territory: the geographical anatomy of industrial capitalism*. London: Allen & Unwin, 16-39.
- Lipietz. A., (1987), ' Mirages and Miracles: The crisis of global fordism ' , London, Verso
- Lipietz. A.. (1992), ' Towards a new economic order: postfordism, ecology and democracy', Cambridge: Polity Press.
- Λυμπεράκη Αντιγόνη, (1991), ' Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία ', Αθήνα, Gutenberg, 1991.
- Lyberaki Antigone, (1991),' Crisis and Restructuring in Greek Smalla Scale Industry: A case of Flexible Specialisation', *Capital & Class*.
- Λυμπεράκη Αντιγόνη, (1992), ' Η πρόκληση της ανάπτυξης σε μικρή κλίμακα: Οικονομική ευελιξία και κοινωνικές δυσκαμψίες', Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση ΕΠΕ
- Malagoli, W. and Mengoli, P.,(1979), 'Lavoro a domicilio e artigianato nel comparto della maglieria ' *Citta e regione*, no. 5.
- Manganelli, R.L. and Klein, M.M., (1994), ' The Reengineering Handbook ' , American Management Association
- Mercier, D., (1985), ' The Louven-la-Neuve science park, part of an innovation center', in J. Gibb (ed) *Science parks and innovation centers: their economic and social impact*, Amsterdam, Elsevier.
- Merlant, P., (1985), ' L' or du Rhin, Technopolis, Autrement, no 74.
- de Meyer, A., ' Creating the virtual factory', Report 92/82/TM (Fontainebleau: INSEAD, 1993).
- Mignione, E., (1995), ' Labour Market Segmentation and Informal Work in Southern Europe', *European Urban and Regional Studies*, 1995, Vol.2, No.2.
- Moulaert, F. and Swyngedoyw, E., (1989), ' A regulation approach to the geography of flexible production system'. *Enviroment and Planning D: Society and Space* 7, 327-45.
- Moulaert. F. and Swyngedoyw, E., (1992), ' Accumulation and organisation in computer and communications industries: a regulationist approach ' . In Cooke, P., Moulaert, F., Swyngedoyw, E., Weinstein, O. and Wells, P., *Towards global localization: the computing and telecommunications industries in Britain and France*. London: UCL Press, 39-60.
- Murray, R. (1987), 'Benetton Europe', paper in Seminar series ' *What's New in Europe?*', School of European Studies, University of Sussex.
- Murray, R. (1987), ' Flexible Specialisation in the Third Italy', in *Capital and Class*, no. 33, Winter.
- OCDE (1989), *Economies in Transition*.
- Peters, T. and Waterman, R., ' Επιχείρηση και Προσωπική Δημιουργία'. αναδημ. από έκδοση του οίκου Harper and Raw, Αθήνα, 1988, εκδόσεις POINT OE.
- Petrakos George, (1994), ' Small Enterprise Development and Regional Policy: Comparative analysis and implication for Eastern and Central European Countries', paper presented in the Conference :' *The Redevelopment of Regions Expected to Experience Severe Impact from Tecnological and Enviromental Peconstruction*', ACE Program, Katowice, Poland 24-27 September 199

- Piore, M. and Sabel, C., (1984), 'The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity', publ. 'Basic Books'.
- Perez, C. (1985), 'Microelectronics, Long Waves and World Structural Change: New Perspectives for Developing Countries', *World Development*, vol. 13, no. 3.
- Porter, M. (1990), 'The Competitive Advantages of Nations', Free Press.
- Pyke, F., (1991), 'Organizing Small Industrial Firms: Insights from the Experience of Italian Industrial Districts', *Razvoj/Development International*, 6, 1, pp 19-35
- Pyke, F. and Sengenberger, W., (1992), 'Industrial Districts and local economic regeneration, Geneva, International Institute for Labor Studies.
- Quere, M. (1990), 'Les Technopoles française et les parcs technologiques allemands', *Les annales de la recherche urbaine*, no 46, p 26.
- Rifkin, J., (1995), 'The End of Work', Αθήνα, Λιβάνη ABE-'NEA ΣΥΝΟΡΑ', 1996
- Rowe, D., (1988), 'Foreword achievement from enterprise, in Science parks as an opportunity for property and venture capital investment, Vol. I, London, UKSPA.
- Sabel, C. and Zeitlin, J. (1985), 'Historical Alternatives to Mass Production: Political, Markets and Technology in 19th Century Industrialization' in *Past and Present*, no 108.
- Sabel, C. (1986), 'Changing Models of Economic Efficiency and their Implications for Industrialization in the Third World', in Foxley, A., McPherson, M. and O'Donnell, G. (eds), *Development, Democracy and the Art of Trespassing*, publ. 'University of Notre Dame Press.
- Sabel, C., (1989), 'Flexible Specialisation and the reemergence of regional economies', in P. Hirst and J. Zeitlin (eds) *Reversing industrial Decline?*, Oxford, Berg.
- Saxenian, A., (1990), 'Regional Networks and the Resurgence of Silicon Valley', *California management Review*, 33, pp 89-112.
- Saxenian, A., (1994), 'Regional Networks: Industrial Adaptation in Silicon Valley and Route 128', Cambridge, Harvard University Press.
- Sayer, A., (1989), 'Post-Fordism in question'. *International Journal Urban, Reg. Res.* 13, 666-95
- Schmitz, H., (1988), 'Flexible Specialisation - A New Paradigm of Small Scale Industrialisation?', mimeo.
- Schmitz, H., and Musyck, B., (1994), 'Industrial Districts in Europe: Policy Lessons for Developing Countries?', *World Development*, Vol. 22, No 6, pp. 889-910.
- Scott, A., (1988a), 'New Industrial spaces' London, Pion
- Scott, A., (1988b), 'Flexible Production Systems and regional Development. The Rise of New Industrial Spaces in N. America and W. Europe'. *International Journal of Urban and regional Research*, 12, 2, pp 171-185.
- Scott, A., (1992a), 'The collective order of flexible production agglomerations: lessons for local economic development policy and strategic choice'. *Economic Geography* 68, 219-33.
- Scott, A., and Storper, M., (1992), 'Industrialization and regional development'. In Storper and Scott, editors, *Pathways to industrialization and regional*
- Σκάγιαννης Π. (1994), 'Ευέλικτη Εξειδίκευση και περιφερειακή ανάπτυξη: Η περίπτωση της ΤΕΟΚΑΡ στον Βόλο', παρουσιάστηκε στο 2ο Συνέδριο Ελληνικής εταιρίας Περιφερειακής

- Επιστήμης (Euroean Regional Science Association- Greek Section), Απρίλιος 1994. *development*. London: Routledge, 3-17.
- Storper, M. and Christopherson, S. (1987), ' Flexible Specialisation and Regional Industrial Agglomerations' *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 77, no.1.
- Storper M. & Scott, A. (1988), ' The geographical foundations and social regulation of flexible production companies, in J. Wolch and M. Dear (Eds) *Territory and Social reproduction*, London, Unwin and Hyman.
- Storper, M. and Scott, A.J., (1989), ' The geographical foundations and social regulation of flexible production complexes.' In Welch,J. and Dear, M., editors, *The power of geography*. Boston, MA: Unwin Hyman, 21-40.
- Storper, M. and Walker, R., (1989), ' The capitalist imperative: territory, technology and industrial growth', Oxford: Basil Blackwell.
- Storper, M., (1995), 'The Resurgence of Regional Economies, Ten Years Later: The region as a nexus of untraded interdependencies '. *European Urban and Regional Studies*, vol.2, no 3, 95.
- Sunman, H., (1987), ' The Growth of Science Parks in Europe', in H.Sunman (ed) *Science Parks and the growth of technology based enterprises*, London, UKSPA.
- Tickell, A.T. (1992), ' The social regulation of banking: restructuring foreign banks in Manchester and London. Unpublished PhD dissertation, School of Geography University of Manchester, Manchester.
- Tickell, A.T. and Peck, J.A. (1992), ' Accumulation, regulation and the geographies of post-Fordism: missing links in regulationist research '. *Progress in Human Geography* 16, 190-218.
- Tofler, A. (1991), ' The Power Shift', Αθήνα , ΚΑΚΤΟΣ 1994.
- Trigilia, C., (1989), ' Small firm Development and political subcultures in Italy', in Goodman E., Bamford E., and Saynor P. (eds) *Small firms and Industrial districts in Italy*, London, Routledge.
- Unioncamere, (1981), *Il reddito prodotto nelle provincie italiane nel 1979*, Roma
- VanDierdonck, R., Debackere, K., and Rappa, M., (1991), ' An assessment of science parks: Towards a better understanding of their role in the diffusion of Technological knowledge', *R&D Management*, 21, 2.
- Wilson, P., (1995), ' Embracing Locality in Local Economic Development', *Urban Studies*, Vol. 32. Nos 4-5.
- Witholt, B., (1985), ' Science parks and innovation centres in the Netherlands' , in J. Gibb (ed), *Science parks and innovation Centers: their economic and social impact*, Amsterdam, Elsevier.
- Yeung H.W. (1994), ' Critical review of geographical perspectives on business organizations and the organization of production: towards a network approach', *Progress in Human Geography* pp.460-490.
- Zeitlin, J. (1987a), ' The Third Italy: Inter-Firm Co-operation and Technological Innovation'. paper presented in the south East Economic Development Strategy (SEEDS), Brighton, March

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Τα άρθρα της Σειράς Ερευνητικών Εργασιών διατίθενται σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων, με σκοπό την προώθηση του επιστημονικού διαλόγου και την διατύπωση κριτικών σκέψεων ή απόψεων. Συνεπώς, δεν θα πρέπει να αναφέρονται σε δημοσιεύσεις, χωρίς την έγκριση των συγγραφέων. Για πληροφορίες σχετικά με την δημοσίευση επιστημονικών άρθρων και την απόκτηση αντιτύπων της Σειράς, απευθυνθείτε στην Γραμματεία του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πεδίον Άρεως, Βόλος 38334, τηλ. (0421) 62017, fax (0421) 63793

NOTE: The papers of this Series are released in limited circulation, in order to facilitate discussion and invite criticism. They are only tentative in character and should not be referred to in publications without the permission of the authors. To obtain further information or copies of the Series, please contact the Secretary's Office, Department of Planning and Regional Development, University of Thessaly, Pedion Areos, Volos 38334, Greece, tel. ++ 30 421 62017,

fax +30 421 63793

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
Πεδίον Άρεως, Βόλος 38334

UNIVERSITY OF THESSALY
DEPARTMENT OF PLANNING AND
REGIONAL DEVELOPMENT
Pedion Areos, Volos 38334, Greece